

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЩОДЕННИКИ*

Володимир **ВИННИЧЕНКО**

1931

2 січня. «Цивілізація» все більше й більше дає тріщини. Задуха стає помітніша. Криза збільшується навіть у Франції. Ідеологи буржуазії починають з усе серйознішою іскрою паніки в очах поглядати в бік ССРСР. Вони ж, бідолахи, нічого не знають: чи довго тягтиметься криза, як вона закінчиться, що чекає на їхню «цивілізацію».

— Трагічний вигляд Глуців. Здається, чергова сварка... за розбиту тарілку. Наша п'ятниця — без дам. Дипломатична чи дійсна хвороба завадила прийти?

3 січня. Деякі жінки гублять пошану до чоловіки, як тільки вони з ним посплять. Який би він не був геніальний, цінний, знаменитий, всевладний, страшний чи недосяжний для інших (та й для них до коїтуса) — після близьости статевої він стає в їхніх очах випорожненим від усіх своїх цінностей. Через те великі люди рідко мають пошану до своїх жінок. Через те часто вульгарні баби командують геніальними вченими.

4 січня. Є такі нещасні люди, що впадають у тоскний страх перед порожнечею. Через те вони не виносять бути наодинці з собою і готові виносити найбільшу нудьгу, бо вона є не порожнеча. Через те кінотеатри мають такий колосальний попит. 255 мільйонів щодня буває в кіні на земній планеті.

5 січня. «Високі політичні інтереси нації» скупчені на смерті Жоффра¹. Помер професійний убивник мільйонів людей. І родичі та близькі тих мільйонів убитих оплакують смерть людини, що їх посиротила. Жалоба по всій країні. Вся преса повна лицемірних, фальшивих зігхань і ридань. Тепер, розуміється, будуть ставити пам'ятника «героеві», який у життю нічого, крім убивання людей, не вмів робити.

6 січня. Характерна риса сучасної Франції — імпотенція, політична, соціальна, літературна, мистецька і т.і. Французька буржуазія тільки вдає сильну, здатну до всього, як удає зруйнований дідок, що він ще може залицятися.

8 січня. Німеччина дійшла надзвичайного відкриття й революціонізму: вона запропонувала плебісцит у справі роззброєння. Народи, мовляв, хай самі скажуть, чи хочуть вони роззброюватись. Від цієї ідеї недалеко, розуміється, й до

* Продовження. Початок див. у №№ 3, 4 за 2000 р.

ідеї, що питання війни повинно рішатися народом, плебісцитом, а не королями й парламентами. Цікаво, що ніхто ніколи не ставив питання плебісциту щодо війни. Кожна країна повинна дати зобов'язання зачинати війну тільки після позитивного результату плебісциту. Країна, що зачне війну без плебісциту, вважається за ворога всього світу й підлягає всім санкціям.

11 січня. Справжній комунізм, інтегральний, що рівний щастю, буде тільки тоді, коли людство зможе робити клімат. У такій вічній вогкості, слоті, безсоняшності, як у Франції, неможливо уявити собі щасливе життя. Розганяти хмари чи наганяти їх кудись треба — це буде насущне завдання людства, практична, господарська потреба. Розуміється, коли людство буде єдине і багате, коли сили його витрачатимуться раціонально, то нема сумнівів, що воно з цим завданням справиться.

12 січня. Перелякана Америка починає подавати голос про «початок ліквідації кризи». Але всі розуміють, що цей голос — тільки підбадьорювання.

Цікаво, що надумає світовий імперіялізм у цій ситуації? Стаючи на його місце, здається, найрозсудливіша тактика — перечікування. Хай, мовляв, розсмоктується чиряк сам. Хірурги вони погані і можуть погіршити стан або навіть довести до гарячки весь організм, що може прибирати форму війни.

14 січня. Коха лежить. Скандал: натюрист не повинен хворіти. І от маєш! А тим паче, що так хвалилися тим, що не хворіємо. Треба хоч собі не захворіти й підтримати честь режиму.

16 січня. Цікавий приклад, як у надрах старого суспільства зароджуються ідеї нових суспільних форм і як вони не можуть бути наповнені реальним змістом у цьому суспільстві. Бріан і К⁰ вовтузяться тепер з ідеєю федерації Європи. Безумовно, це ідея нової форми. Але ця форма може охоплювати тільки новий зміст. Бріан і К⁰ хочуть влити старе вино в нові міхи. Дурна робота. Нові міхи не поліпшать поганої, скислої якості старого вина капіталізму. Ідея мусіла народитися. Мусіла бити по найчавунніших головах. Але ні ці голови, ні тим паче весь їхній лад не призначені до реалізації її. Вона є провозвісницею нових голів і нового ладу, які мають прийти й здійснити її.

19 січня. Перепелицина² гидь у переказі Севрюків. Лишили писальну машинку на схов. Продав, а гроші проїв і пропив з Жанною. Те саме з костюмом м-ме Севрюк. Захопив чужі гроші, що повинен був передати, прожер і пропив. Огидний паразит не вважає за потрібне навіть виправдуватись.

21 січня. Ми (розумове бюро, підсвідомість, воля) боремося з хворобою досить успішно... Ні болів ніяких, ні втоми великої. Ходжу, їм, працюю, думаю. Тільки час від часу розумове бюро кличе на пораду підсвідомість та волю й рішуче, настійно повторює постанову про боротьбу і заклик до підсвідомості нещадно бити й душити ворога — мікробну.

25 січня. Цікаво, як довго треба було різним Річицьким (яким, напевно, доручено розглянути «Щастя») знайти потрібні докази, що ця річ є дрібнобуржуазна? Власне, трошки дивно: чого так довго шукати доказів, коли досить просто зробити так, як робилося досі: сказати, що це — дрібнобуржуазна писанина, шкідлива й облудна — та й годі. Отже те, що вже два місяці нема такої заяви, здається, має бути за ознаку, що на цей раз такі цуценята як Річицький, Демченко та інші не годяться. Можливо, що й щось більше, ніж «дрібнобуржуазність», було помічене в цій праці?

26 січня. Знову французька буржуазія тупцює біля урядових ночов, знову складається уряд. Доручено Лавалеві³. Але скільки їх іще перебуде, поки вмотяться біля ночов так, щоб кожна група могла мати свою порцію?

— Білогвардійці покладають тепер надії на... «авось», а тим часом роса очі виїдає.

— Надзвичайно все ж таки цікаво, як уперто капіталістичні класи не хочуть бачити причини того комплікованого зла, що розгортається перед їхніми очима

все більше та більше. Війна минула, світова криза, війна майбутня... Клясова морфіноманія робить найрозумніших людей просто дурними, тупими людьми, що не здатні бачити й розуміти найясніших речей.

31 січня. Закон рівноваги сил найкраще відчувається в чистій природі. Скинувши з себе всю «нечисту» обстановку (місто, кімнату, одяг), виставивши голе, «чисте» тіло під промені сонця, полежавши тільки з чверть години, почуваш, як входиш в якусь велетенську рівновагу сил, як усі колючі чи тяжкі моменти твоєї буття розтають, дрібнішають, зникають.

2 лютого. Драматичний випадок: загубив перо. Насамперед, це те перо, що було моїм товаришем у писанні «Щастя», «Пророка»,⁴ «Намиста»⁵. А друге те, що нема ким його тут замінити. Без пера ж існування стає порожнім. Позбавленим мети і змісту. Отже, рятуючи своє життя, пішов до фотелю шукати... Облазив усю стежку, обмацав усі скелі. Нема. Знову почав спускатися, знову почав перегортати всі сухі гіллячки і гілки сосен. І раптом у віточці зеленої, малюсінької сосни побачив чорну паличку з наліпленим білим папірцем. Воно, моє про, мій товариш! Я поцілував його.

4 лютого. Студювання «Капіталу»⁶.

5 лютого. Перший читач «Щастя» сказав, прочитавши половину, що тисячі відберуть собі життя, бо їм віднімається бога і всю віру їхню. Прочитавши всю книгу, він сказав, що вона «перевертає голову»...

9 лютого. Почування радості життя і любови до Кохи, безперестанне, сильне, невтримне. Відчування відновленої рівноваги, усунення кривоваги, викликаного подорожжю. Затишок дому, звичайна обстановка, спокій, тиша. А головне — намічення плянів роботи, перерваних мандрівкою.

13 лютого. Що більше думаю над справою «Щастя», то виразніше бачу, що виходить дуже складна історія. Ухвала книги тягне за собою силу всяких консеквенцій. Насамперед, перегляд усіх постанов про мене, як про «ворога народу», а найпаче перегляд постанови 5 з'їзду Рад про поставлення мене поза законом⁷. Далі перегляд постанови як про агента європейських держав⁸. Далі як про ренегата, зрадника, контрреволюціонера. Далі як про дрібного буржуя, занепадника, неморальника. Наслідком цього мав би бути осуд усіх тих, хто досі виступали проти мене в пресі чи на зібраннях. Ухвала цієї книги — це є визнання своїх помилок і несправедливостей до мене з боку керівних центрів. Хіба ж це можливе?

14 лютого. На виставі групи малярів, що досить сміливо назвала себе «Le Seconde Generation»⁹. Крім праць Гяущенка та кількох картин інших, уся «друга» генерація — досить бідненьке явище.

23 лютого. Зібралася Конференція «Федерації Європи». Питання поки що маленьке: що робити з величезними запасами хліба по різних країнах, куди його діти. По деяких країнах уже топлять зерном, бо воно дешевше за вугілля. Але й вугілля теж є немалі запаси. Біда! Правда, є по цих країнах мільйонів з 20–25 безробітних, голодних людей, які чудесно могли б ці запаси з'їсти. І здається, так просто та легко розв'язати це «трудне» питання: віддати хліб тим, хто його не має, хто його потребує, хто пухне з голоду. Але в Конференції таке вирішення навіть не підноситься ніким. А коли б піднеслося ким-небудь, то на нього подивились би як на божевільного або... як на комуніста.

28 лютого. Цікаве, хоч і не дивне вже тепер мені явище: круг нас є цілий ряд людей, молодих, здорових, матеріально більш-менш забезпечених, одне слово, задоволених у насущних головних потребах. І вони, незважаючи на це, відчувають себе... майже нещасними в житті. Наприклад, Глуці. Вони зовсім легко могли б будувати собі хороше, веселе, повне, гармонійне життя. Вони мають молодість, здоров'я, красу, любов працю. Мають помешкання, одяг, їжу. Мають свободу і багато вільного часу. Мають, нарешті, родину, задоволення статевих потреб, інстинкту. Отже, всі пе-

редумови до свідомого й успішного творення щастя. Але вони живуть у постійному невдоволенні, пригніченні, сварках, гризні, часом у ненависті одне до одного, в наріканнях і в страху перед порожнечкою часу. Одне слово, майже нещасні. А могли б бути майже щасливі, коли б з дитинства не всмоктали тої моральної й побутової отрути, що не дає їм навіть уявити собі, що вони могли б бути щасливі.

1 березня. Впала просто думка в голову: а чи там, у Харкові, читає хто-небудь «Щастя»? Чи не пояснюється мовчання тим, що Скрипникові просто не було ні часу, ні охоти навіть зазирнути до рукопису і він (рукопис) лежить собі десь на столі чи в шухляді? А я тут собі уявляю, що там його читають, сперечаються, дискутують, не знають, як вирішити, як вийти з складної ситуації, створеної цією роботою. Чи не подібний же я до якоїсь Жадки¹⁰, що, пишучи про себе в образі Івонки¹¹, щиро вважає, що кожний буде так само зацікавлений її твором, як і вона сама, аби тільки попав до рук? Кожний має нахил перебільшувати значення і цінність продукту свого виробу, своєї витраченої енергії. Цінність цього виробу для автора — наявна, безсумнівна і виміряна витратою енергії. І що більше тої енергії витрачено, то робота суб'єктивно здається йому ціннішою. А об'єктивно вона може бути зміряна нулем.

9 березня. Нова спроба боротьби з тютюном. Підготовка ґрунту. Попередній обстріл підсвідомості.

— На лекції Кайзерлінга¹². Сивий, високий дід з гострою бородою. У фраку, нагадує фокусників. Півтори години балаканини «філософа» буржуазії, визнаного, ушанованого, авторитетного, дали мені велике задоволення і піддали бадьорості: коли такі їхні вожді й ідеологи, коли вони спроможні оце виставити як своє останнє слово мудрости, то загибель їхня не так далеко. Вся мудрість: любов до ближнього. Нічого іншого буржуазія не могла з себе видушити.

17 березня. Цікавий приклад того, як матеріальна залежність і примус міняють не тільки зверхній вигляд світогляду, а навіть суть його. Глушч у початках тільки пристосувався до радвлади. Не маючи ніяких соціалістичних переконань, він удавав прихильника соціалістичної влади й революції. Це давало йому можливість дещо заробити в закордонних радянських установах. Але дедалі це механічне висловлювання прихильності потягло, за законом дієвої рівноваги сил, виникання справжньої прихильності. Ця прихильність своєю чергою викликала певну ідеологію, обґрунтування ідейне, вкладення в якусь систему. І тепер цей процес уже йде безупинно.

19 березня. «Соціалістический Вестник» доводить, що Абрамович¹³ не був в СССР з 1920 р., так що приїхати для директив у 1928 (чи 29, чи 30) він не міг. А весь процес, мовляв, збудований на цьому факті. Коли ж, мовляв, цей факт — невірний, то і все інше невірне. Звичайне хапання за формальний бік усіх нечесних з собою людей. Припустімо, що Абрамович, дійсно, не був в СССР і цей доказ у процесі «не витримує критики». Але це ще не доводить, що меншевики не бажають загибелі радвлади і диктатури пролетаріату. Це є сутнє, важне, і за це судять їх і II Інтернаціонал. І ще одна нечесність з собою. Вони, мовляв, не хочуть повставати проти радвлади, вони проти інтервенції, саботажу, шкідництва і т.д. Але вони — за демократію. Не вмер Данило, болячка вдавила. Домагаючись демократії й будучи активними й послідовними, вони мусять домагатися загибелі радвлади, вони мусять прийти до повстання, до інтервенції, до саботажу, шкідництва і т. і., бо ж вони засуджують себе на цілковиту бездіяльність, пасивність, непослідовність і т. і. І їх судять якраз за оцю суть їхнього домагання, а не за той чи інший формальний факт.

20 березня. Чаплін¹⁴ їздить тріумфальним походом по Європі, беручи одну за одною столицю. Уряди всіх країн роблять йому офіційні прийоми, бенкети, чіпляють на нього ордени. На вокзалах тисячні юрби вчиняють йому овації, носять на руках і напівзадушують у виявах свого захвату й обоговлення. В чому річ? Чого раптом уся Європа так оцінила Чапліна? Чого вона якраз тепер робить цю оцінку? Чого такий бурхливий, навіть трохи істеричний вияв цієї оцінки? Невже, дійсно, Чаплін такий

геніяльний актор, такий глибоко цінний автор п'єс? Тверезо підходячи до розгляду цінностей Чапліна, неважко побачити, що ні про яку геніяльність тут мови не може бути. У перших своїх ролях це — просто клоун, паяц, навіть не актор. Комічна поверховість, напівідіотський вираз лица звернули на себе увагу і дали змогу дальших виступів. Потім комічність і ідіотськість, клоунство та паяцтво почали підмальовуватись «ідейністю». «Ідейність» та була досить убога. Придуркуватий, смішний тип терпить скрізь знущання й невдачі. Та й годі. Вічно один і той самий дурень в різних ситуаціях. На цій підставі дехто готов був зарахувати Чапліна до симпатиків комунізму. Один час Чарлі, дійсно, ніби підморгував комуністам і вдавав, що він «за всіх бідних». Але як тільки став на ноги й у кишені забряжчали мільйони, він суворо й гордо заявив, що нічого спільного з комуністами не має й не хоче мати. Після цього буржуазія рішила записати його в свої придворні паяци. Цінність його для буржуазії безсумнівна: в такий час, коли в Америці й Європі є 35 мільйонів безробітних, коли криза наступає все грізніше та грізніше, коли ці мільйони безробітних готові от-от в одчаю кинутись на ситих, в такий час усе, що відтягає вбік увагу цих безробітних, все, що розважає їх — страшенно цінне. А Чаплін так чудесно викривляється, смішить, виробляє дурня. Хіба не мала послуга?

23 березня. Роблю редагування «Чесности з собою» і не можу не дивуватися: скільки треба або безсовісности, або цілковитого незнання цієї речі для комуніста, щоб сміти таке говорити, яке говорили різні Воліні¹⁵ й Річицькі про цю книгу. Яка нещирість у цих Річицьких, яка підробленість, підмазаність під комунізм. Чесний, щирий, послідовний комуніст, що уважно, критично прочитає цей роман, мусить признати її своєю, мусить визнати, що в ній сказано те, що повинен сказати кожний щирий революціонер.

25 березня. Читаю «Бюллетень опозиції»¹⁶ Троцького. Не видно в цій газеті, в писаннях цієї людини болю за спільну справу, не видно радіння з успіхів, не помітно бажання сховати перед ворогами комунізму хиби й помилки дієвих чинників. Навпаки, видно бажання викрити все, осоромити, висміяти. Все, що робиться противниками, все — погане, невдале, все засуджене на неуспіх. Коли ж щось згадується, то тільки про те, що приписується опозиції. І не віриться, що Троцький ради комунізму працював, а не ради своєї амбіції. Що для нього не справа буд[івництва] соціалізму важна, а його розрахунки з Сталіним.

26 березня. Суварін (Борис) почав видавати журнальчик «La critique sociale». Він колись був членом французької компартії, III Інтернаціоналу¹⁷. Потім опинився в опозиції, спочатку сам, потім з Троцьким, а тепер не знаю з ким. І в його писаннях те саме, що й у багатьох тих, які стають в опозицію: все, що робиться противниками, нікчемне і гідне сміху та зневаги. І так само не видно ніякого суму й турботи за справу, тільки бажання якнайкраще викрити всі помилки, всі дефекти й вади. Розуміється, така опозиція шкідливіша за виразно відверту контрреволюцію.

28 березня. Чапліна хапаються з усіх боків відзначити ласкою, хвалою, оваціями, орденами. Буржуазія може бути щедра на все це, вона відчуває поміч у своєму трудовому існуванні. Що робітники, що навіть деякі комуністи, а надто інтелігенти, захоплені цим самим нагороджуванням Чапліна за поміч пануючим класам, то в цьому нічого дивного немає: мораль, світовідчужання, психіка, навіть настрої буржуазії владно панують у сучасному світі й заражають найбільш опорних та свідомих. Нічого дивного, що «Le Monde»¹⁸ прилучився до хору славословців Чапліна і готов йому так само співати Осанну, як і якийсь «Matin»¹⁹. Дійсно, Сталін має велику рацію, не довіряючи революційності, послідовності, чесності з собою європейських (а надто французьких) комуністів.

29 березня. В Німеччині виявилася загроза пануванню буржуазії. І тому буржуазія оголосила стан облоги, себто відверту форму своєї диктатури. Демократію вона спокійненько сховала в кишеню, як ховають нічний ковпак, і натягла військову каску.

2 квітня. Доводиться визнати, що причина мовчання Скрипника на «Щастя» й мої листи — негативне відношення до книги. Як можна комуністам ставитись негативно до цієї книги, мені мало зрозуміло, але, здається, це є факт. А коли це факт, то треба зробити той висновок, що основні ідеї «Щастя» непідходящі для керівників компартії. Основна ідея — чесність з собою, послідовність, поєднання слова з ділом, ідеї з практикою життя. Очевидно, така ідея тепер не може бути прийнята, і ухвалити таку книгу — це дати самим собі по пиці.

5 квітня. Невдале малювання портрета Кохи. Знищення його.

— Згармонізування в свідомості й плянах факту певного негативного ставлення Харкова до «Щастя». Книгу видам сам за кордоном по-французьки і по-німецьки. На Україну, значить, не їдемо. Продаємо (або наймаємо) будинок у Парижі. На острові будуємо хату на 3–4 кімнати. Випишуємо батька. Заводимо город і сад. Бібліотека. Література і малювання.

7 квітня. Прочитав у «Комуністі» статтю з приводу українізації. Контрольна комісія констатує занепад уваги до українізації. Коли офіційно визнаються «дефекти», то що ж воно є в дійсності? Здається, вже й освіта централізована. Вищі школи переведені в загальносоюзне відомство. На цій підставі йде вимога деукраїнізації, себто русифікації. За вищими школами піде, розуміється, середня, а там і нижча. Дійсно, коли в установах, фабриках, у всіх життєвих інституціях українська мова не вживається, то для чого вона потрібна в школах? Це, очевидно, зветься «ленінською національною політикою».

10 квітня. Цікаво, на «Намисто» нема ніде ні одної рецензії. Навіть згадки немає. Очевидно, лаяти нема за що. А хвалити ніхто не наслідуються. Хвалити, мабуть, просто заборонено. Дозволяється тільки лаяти. Таким чином ця книжка, здається, матиме щастя уникнути оцінки Христюків і Річицьких. А вже 10 тисяч розійшлося і готується друге видання. Значить, оцінка читачів уже є.

11 квітня. В «Комуністі» в статті якогось (бракує ім'я) мене названо «катом українських робітників і селян» (у товаристві з Петлюрою і Коновальцем²⁰). Я, Петлюра і Коновалець — головні кати українських робітників і селян. Це, очевидно, офіційна опінія, якої повинен додержуватись кожний, хто хоче писати про мене, або довести свою правдивість чи лояльність. Демченки, Річицькі, Христюки, Влизьки, Лакизи²¹, всі вони страшенно однодумні, надзвичайно погоджені щодо оцінки мене, майже одними словами висловлюються.

13 квітня. Мовчання Скрипника тягнеться далі. Це — мовчання не самого Скрипника, а Політбюра ЦК КП(б)У, керівної компартії, людей, що провадять боротьбу за соціалізм, що будують нове життя. Отже, як оцінити це мовчання? Як об'єктивно, справедливо, чесно з собою поставитись до нього? Мовчання через місяць стане відмовою в виданні «Щастя». Коли через місяць я не матиму відповіді, це буде означати, що книгу мою не дозволяється видавати в СРСР, що книгу цю вважається за небажану, що ідеї цієї книги — неприємні людям, які роблять нове життя. Головна ідея книги — дієва рівновага сил, гармонізація їх, або в моральному житті послідовність, єдність слова і діла, теорії й практики, розуму, чуття й волі, себто — чесність з собою. Ця ідея, значить, неприємна для цих людей, пропаганда, проповідь цієї ідеї — неприємна, небажана для керівників і володарів життя в СРСР. Коли неприємна і небажана, значить, вони вважають, що погодження теорії з практикою, слова з ділом не є бажане, не є потрібне, не є корисне. З цього випливає, що й вони самі не додержуються, не хочуть додержуватись цього закону. А з цього далі випливає, що їхня теорія не погоджується з практикою, що їхні слова не йдуть у згоді з їхніми ділами, що нечесність з собою є їхній приємний закон життя. А з цього знову випливає, що те, що вони роблять, може не бути в згоді з тим, що вони говорять, що те, що вони називають у словах будівництвом соціалізму, є не здійснювання їхніх теорій, заяв і лозунгів, а чогось іншого: бажання влади, інерції попереднього, страху, особистих матеріальних інтересів і т.і. Як же мені поставитись до цього факту? Я гадаю, що йде будівництво

соціалізму, я не хочу нічим шкодити цій дії. Коли я надрукую «Щастя» за кордоном, то цим викличу в читачів запитання: чого ж ця книга заборонена в ССРСР, чого там керівники життя бояться ідеї гармонізації сил, погодженості слова з ділом і моралі цього? Цим я викличу сумнів у щирості слів і заяв керівників. А з другого боку, коли ця книга не буде допущена, коли цим буде виразно виявлено страх керівників перед цією ідеєю, коли цим страхом буде виразно показано, що там немає погодження теорії з практикою, то чи маю я право мовчати про таке викриття, чи маю я право покривати цю непогодженість, цю нещирість, нечесність з собою і з іншими? Нарешті, я вважаю, що соціалізм, нове життя це є — гармонізація сил, дієва рівновага їх, чесність з собою, що тільки цим способом може бути набута сила, потрібна для переборення сучасної соціальної дисгармонії. Не може дисгармонія бути знищена дисгармонією. І коли є така дисгармонія в ВКП, то це явний доказ, що вона по суті не є вже ворожа дисгармонії капіталізму, що вона так чи інак злілється з нею, не різнячись від неї суттю. Це ясний доказ, що ВКП стоїть на шляху до загибелі і що загине вона від власної дисгармонії та тої дисгармонії економічної і соціальної, яку вона підтримує. А коли так, то чи маю я, будучи чесним з собою, право покривати це своїм мовчанням і вдавати, що вірю й далі в різницю між теперішньою ВКП і капіталістичним світом?

17 квітня. «Monde» (комуністичний, за редакцією Барбюса²² вітає буржуазний уряд Іспанії за ... республіку.

— В «Червоному Шляху» Коряк²³ повторює всі ті дурниці й нісенітниці про мене, які стоять на заваді в справі «Щастя». І цей «комуніст» додає своїх міркувань до шаблону, наказаного центром.

19 квітня. На виставі Toulouse-Lautrec'a²⁴. Прославлене ім'я гіпнотизує, примушує бачити цінності в усьому, навіть там, де в іншому випадку людина пройшла б без уваги й зупинки. Прославлене ім'я робить цінності виїмковими, недосяжними. Хиби й дефекти не помічаються, вони зникають, вони стають навіть позитивними якостями. Коли б невідомий маляр зробив якусь картину за такими самими якостями, як у Лотрека, його б не помітили, а коли б помітили, то легко ляляли б і всі хиби помічали.

22 квітня. Портрет Кохи. Надзвичайна мінливість лиця — ліній, фарб, тонів, виразу. Мучить.

25 квітня. Вся сучасна українська радянська література все більше і більше обмежується колом продукційного матеріалу. Економіка займає панівне, головне та майже єдине місце в усіх працях письменників. Кохання, шлюб, що займало таке велике місце в попередній літературі, майже зникло. Та навіть психологія людини, маси, життя — зникла. Та більше: філософія життя, філософія комунізму, соціалізму, боротьби, навіть це зникло. Завдання літератури страшно збіднено, звужено, зведено до репортажу, до фіксування окремих фактів господарчого життя. Ці факти розмальовано ріденькою червоною агітаційною фарбою «казенного образця» і на тому кінчається роля письменника, майстра, мистця. Ні філософського усвідомлення процесів, ні виявлення конфліктів минулого з сучасним поза економікою немає. Матеріал літератури — життя людей, відносини їх, психіка, побут, а не тільки господарські процеси. Психіка, внутрішнє життя, «душевне» життя суспільства, психіка навіть оцих господарських процесів, це є матеріал літератури. Але його в сучасній радянській літературі немає. І в цьому велика небезпека не тільки для літераторів, але й для всієї літератури.

9 травня. 3-й день абсолютного некуріння. Вже остаточно видно, що Wood — спритний і практичний учень Кюе²⁵. Вся метода його — це просто ловкий спосіб умовляння і самовмовляння (сугестії й автосугестії). Пілюлі його, очевидно, найневинніший витвір фантазії і, дійсно, як він попереджає, абсолютно нешкідливі.

10 травня. 4-й день абсолютного некуріння. Пілюлі скінчились три дні. Об'єктивно дія їх — мабуть, абсолютний нуль. Припинення куріння і тримання на цьому організму є наслідок волі.

17 травня. Приклад з Бріаном як ілюстрація до тези, що буржуазний політик і діяч не може бути чесним з собою, щирим і послідовним, не може здійснити своїх теоретичних висловлювань. Бріан хоче бути щирим і послідовним у своїй мировій політиці. Ця політика не сходиться з інтересами великої буржуазії. Вона терпить Бріанові заяви й тези, поки вони лишаться декораціями прикривними, за якими можна провадити свої реальні економічні справи. Але як тільки ці тези починають наближатися до реалізації, це буржуазію лякає, вона напорошується і готується до оборони «національних» інтересів. Напорошення французької буржуазії вилилось у тому, що вона відкинула кандидатуру Бріана на президентство і вибрала на цю посаду старого лиса Думера²⁶, глибоко нечесну з собою людину, яка вміє ставити декорації.

18 травня. Лист до Скрипника (Констатування, що умовлений місяць минув, відповіді нема, значить, заборона «Щастя» в СССР. Тим самим мені забороняється і унеможливорюється співробітництво на Україні. Я мушу йти в чужу літературу, бо мене випихається з української літератури).

19 травня. Запис до Cercle international des intellectuels²⁷.

9 червня. Велика несподіванка: лист од Скрипника! (Вибачення за мовчання, виною — зміна його секретаріату. «Щастя» прочитав, і тепер читають інші. Незабаром сподівається повідомити про друк).

Шість місяців напруження, повільного падання надій, пристосування себе до розриву й навіть до виступу з української літератури. Пояснення зміною секретаріату, розуміється, так би мовити — формальне. Які причини були впертого невідповідання на всі мої листи, це виясниться тільки потім колись. Тепер же я в кожному разі почувую величезне полегшення і глибоку радість. Таке відчуває людина, коли її повідомляють, що вона звільняється від безсрочної тюрми, в яку мала сідати.

10 червня. Виїзд відкладається: Коха чекатиме знижки на залізниці від Міністерства Закордонних Справ. Як кореспондентка радянської преси вона їде на Cote d'Azur²⁸, на острів натюрістів, щоб дослідити рух натюрістів і написати про нього.

23 червня. Боротьба з тютюном. Починаю губити певність у перемозі. Умова з Кохою: коли до першого липня не зникне мука, починаю курити — небагато. Ні думати, ні читати як слід, ні тим паче писати не можу. Життя — ефемерне, навіть кошмарне. Все існування повне одною, постійною, невідступною, смочучою думкою: курити, позбавитись цього тосчного, напруженого до болю стану.

— Кінець боротьби з курінням: закурив знову. Дві цигарки на день — такий компроміс. Отже, формальна поразка компенсується сутньою перемогою, зменшенням нікотину. А крім того, поверненням стану працездатності. Світ розвиднився. Предмети прийняли свою реальну чуттєву форму, думки звільнилися від диктатури одної — комуна прийшла до рівноваги.

27 червня. Іде другий тиждень перебування на острові. Потроху зникає, засотується павутинням минулого Париж, будинок з усіма його дрібними й колючими прикростями, з усіма цими сусідами та їхніми копійчаними претензіями. Навіть СССР відсунувся трохи далі й неможливість поїхати на Україну не так гнітить і наганяє апатію. Все звідси видається легшим, прозорішим, надійнішим.

28 червня. Ворогів, розуміється, у нас сила: сліпаки, комарі, пацюки. Сліпаки працюють удень, і наслідком їхньої праці є гулі й прищі на тілі, що тягнуться з тиждень. Комарі працюють ввечері й наслідок той самий. Пацюки функціонують уночі, але ні гуль, ні прищів від їхньої діяльності не лишається. (Вони гризуть усе, що може послужити їм за страву). Тому, хоча пацюки більші в тисячі разів за сліпаків і комарів, вони вважаються за ворогів менших у тисячу разів. Однак, людина не дурно ж вважається за «царя природи». Тікаючи від своїх підданих, вона придумала мустікер²⁹. Вона зробила з очеретяних палиць каркас, напнула на нього тюль і сховалась. Ні один сліпак, комар, муха й комашка не можуть до-

ступитися до царя і поживитися його кров'ю. Він — переміг, опанував природу і гордо може сидіти в своїй схованці, не витикаючи з неї носа.

30 червня. Послідовніша частина французької буржуазної науки робить наступ на матеріалізм. В збірнику «Le materialisme» Бергсон³⁰ і Пуанкаре³¹ ведуть вперед. Шарль Жід охоче й енергійно виступає поруч, нападаючи на економічні форпости ворога. Про історичний матеріалізм він не встиг у своїй лекції сказати, але встиг заспокоїти своїх слухачів щодо ролі й характеру багатства. Багатство не тільки річ зовсім нормальна і логічна, але й корисна та моральна, бо воно служить для помагання іншим, для сприяння розвитку науки.

3 липня. Хто йде до мети, яку вважає за вірну й справедливу, той не боїться визнати свої невірні, хибні кроки. Сильний не боїться визнати свої слабості.

— Німеччина напередодні соціалістичної революції. В Німеччині вкладено в позиках і підприємствах американські капітали. Гувер³², рятуючи американські капітали й усю капіталістичну Америку від наступу соціалізму, запропонував дати передишку Німеччині, на один рік мораторій для контрибуції. За це Комітет Нобелівських грошей проєктує дати Гуверові премію миру. Що може бути характеристичніше для буржуазної моралі нечесности з собою і лицемірства, як оцей проєкт?

7 липня. Французький імперіялізм попав у делікатну ситуацію. Пристати на пропозицію Гувера — вирвати в себе шматочок з рота. Не пристати, Німеччина вимагатиме мораторію, і доведеться, за умовою, класти в Міжнародний банк 120 мільйонів дол. Значить, усе ж таки виривати шматочок. Отже, уряд робить гарну міну в поганій грі й заявляє, що «йдучи на жертви ради блага цивілізації, добровільно поспішаючи назустріч благородним цілям Америки (рятування американських капіталів у Німеччині), французький уряд приймає в принципі пропозицію, але...» і т.д.

10 липня. Бідні недобитки революції підводять з надією голови: Сталін, здається, міняє курс, Сталін, здається, вертається до капіталізму. (Усе Сталін!). Вони готові Сталіна й самого чорта терпіти на троні капіталізму, аби він тільки сів на нього. Але, дійсно, це тільки здається їм. Всі надії збудовано на тому, що комуністи розумні, реальні тактики: вони помітили, що наступ занадто форсованим темпом дає негативні наслідки. Треба, значить, змінити темп. Вони помітили, що деякі форми організації наступу не дають сподіваних результатів. І вони міняють форми. Але наступ лишається наступом, ворог лишається ворогом, і мета лишається метою.

12 липня. Лист від Глуца. (Бідний хлопець: до них приїжджає папахен з Кишинева. «Треба побути з ним». А крім того, немає грошей. І через те подорож до нас видається йому дуже проблематичною).

20 липня. Про поворот на Україну писати до Харкова неможливо — можуть пояснити написання «Щастя» для цієї мети. А бідний наш старенький кротко і терпляче жде. Думає, що не хочемо його взяти до себе. Почекаю ще два місяці й буду писати не про поворот, а про випуск до мене батька. Тим покажу, що на поворот зовсім не рахую, що, навпаки, бачачи неможливість цього, навіть надовго оселяюсь у Франції — адже й батька виписую до себе. Сподіваюсь, випустять?

21 липня. Рятують Німеччину. Страшно за себе. Німеччина сама по собі хай би гинула, але ж біда в тому, що й їх потягла за собою. Перед загрозою усьому капіталізму гризня окремих національних капіталізмів припиняється, тут виникає навіть солідарність і взаємодопомога. Чудесна ілюстрація до моєї думки в «Щастю».

25 липня. Не сторгувались у Лондоні імперіялісти. Кожному страшно давати гроші країні, що стоїть на порозі революції. А з другого боку, страшно й лишати її на цім порозі, не відтягти назад. Бо, впавши через поріг, вона вже не вернеться в лоно «цивілізації». Не тільки не вернеться, а ще зміцнить фронт революції, прорве кордон. А тоді... на що тоді капітали. Проценти, репарації, контрибуції? Все це теж упаде за поріг і згорить у полум'ї, що йде з сходу.

26 липня. Коли б одяг жінки перейшов на самий фіговий листок, то й то в капіталістичному суспільстві мода його мінялася б щосезону і листки багатих відрізнялись би від листків бідних і якістю, і формою. Навіть у цьому класова нерівність себе виявила б.

27 липня. Читаю «Критику»³³. І виразно бачу, що большевизм, комунізм це є насамперед — послідовність, погодженість теорії й практики, чесність з собою до кінця й у всьому, без винятку. І як ці чесні з собою люди люто ганяються за всіма підробками під марксизм і большевизм, як викривають непогодженість формальних заяв з фактичними діями, як домагаються послідовності не тільки на словах.

28 липня. Хамство руської еміграції, її лакейство перед буржуазією тої країни, де вона притулилася, настільки наявне, цинічне й гидке, що навіть стає просто смішним. Кожна газета захищає й вихваляє політику тої країни, де вона виходить. А політичний напрям цих газет «об'єктивно» однаковий — звичайно, буржуазно-«демократичний».

31 липня. В Тульоні. Похід проти моїх 33-х болячок. Шпиталь, лікарі. Аптекарі, дрогісти. Але що кидається в вічі, це те, що в Тульоні тип людини інший, ніж у Парижі — м'якість, привітність, веселість. Нема тої машинізованої діловитості, сухої рипучої люб'язності, готової відразу перекинутись у вищирену злість або в глум дурія. Розуміється, пояснення можна знайти.

1 серпня. Бути привітним, доброзичливим і веселим з людьми — це те саме, що виходити на базар з свіжим, усім бажаним і рідким товаром. Прибуток від нього безсумнівний і великий.

— Знову Горький оповіщає, що він — хворий і що восени повернеться до Італії. «В гостях хорошо, а дома еще лучше».

3 серпня. «При всякій погоді, в усяких обставинах я — бадьорий, працьовитий, морально, інтелектуально, с., фізично сильний; стриманий, веселий, доброзичливий, привітний, гармонійний, щасливий».

При всякій погоді, в усяких обставинах я — бадьорий, веселий, працьовитий. Мій сон при всяких шумах і умовах — швидкий, міцний, достатній. С-ть моя свіжа, велика. Пам'ять моя сильна, цупка. На всякі прикрощі великі й малі — стриманість і філософія. Весь я завжди і скрізь морально, інтелектуально, с., фізично сильний, доброзичливий, привітний, гармонійний, щасливий. З людьми, товаришами і близькими — доброзичливість, привітність, веселість.

6 серпня. Гнилизна капіталістичного світу настільки всеохоплива, що навіть здорові ідеї зараз же в руках його прихильників проймаються цим духом, стають товаром, купуються, продаються, за гроші, звичайно; на них гандлюють, спекулюють, дурять, руйнують, гризуться, душать одне одного за горло. В це зветься, розуміється, «ідейна боротьба».

9 серпня. Моя знайома ундина, сирена, наяда (знайома дівчина-натюристка) згодилась мені позувати для картини. Таким чином нагота її, можливо, спрямована на інше, послужить естетичі.

10 серпня. Філософи-фахівці це — акробати думання. А надто сучасні. А надто метафізики. Бігуни-феномени, що можуть пробігти за 3 дні 500 кілометрів; силачі, що можуть піднімати по 100 пудів; еквілібристи, що можуть виробляти на трапеціях неймовірні штуки, власне, всі вони нічим по суті не відрізняються від людей, які виробляють штуки мозком. Ні пробігання по 500 кілометрів, ні піднімання по 100 пудів, ні еквілібристика на трапеціях для загального життя ніякої ваги не мають. Так само еквілібристика метафізиків-спірітуалістів і взагалі всяких жонглерів думки ніякої вартості не мають.

9 листопада. Лист (рекомендований) до Скрипника. (П'ятнадцять друкованих на машинці посланія. Розуміється не до Скрипника, а до Політбюра КП(б)У, а, може, й до Політбюра ВКП. Вияснення своїх соціально-політичних позицій, одвер-

то, щиро, без ховання чого-будь і без прохання чого-будь. Якщо мої пояснення і моя відверта заява, що духовно вважаю себе вже сім років за члена компартії, нічого не вдіють, то ясно, що певній частині керівних центрів треба, щоб я залишився «контрреволюціонером» і «ворогом». А треба, очевидно, через мої тверді національні позиції, через те, що я «всерйоз» беру їхні національні декларації, через те, що з цієї серйозності можуть знову виникнути непорозуміння і, можливо, нова опозиція. Цікаво все ж таки, як, у якій формі буде реалізовано це треба?).

11 листопада. Читаю радянську літературу. Все сваряться і ловлять одне одного на помилках. І всі в помилках признаються, але тут же випікають очі товаришам їхніми помилками. І кожний — справжній марксист і ленініст, а всі — так собі, ухильники, опортуністи, або просто неукі. І кінець-кінцем нічого не розумієш, хто, кого, за що, через що.

14 листопада. Жульетта знову казала Косі про «Щастя». Вона певна, що ця книга буде настільною книгою кожного комуніста. Так здається людині дуже далекий від комунізму. Але комуністи цілий рік не допускають її до видання. Є в них щось більше, значить, за комунізм? Є щось таке, що примушує їх хотіти знищити цю книгу. Що ж воно? І де воно: в Харкові чи в Москві? Як зветься ця вища, дужча за комунізм сила? Особиста амбіція, великодержавництво?

— Візита... розуміється, Глуців. Чудна, мила, жалюгідна, зворушлива пара. Сваряться, лаються, збираються розходитись (він на Україну їде), а в той же час нове помешкання шукають, плани на майбутнє будують. Де вони щирі, де дурять самих себе? І що їх тримає разом? Дрібниця? Матеріальні обставини, звичка, потреба ставевих зносин?

15 листопада. Ніяких вісток, ніяких листів з України. Та й взагалі ніяких. Відносини з людьми доведені до можливого мінімуму. Конкретне людство, живе й відчувальне, репрезентоване Глуцями. Що ж, вони, дійсно, з честю можуть репрезентувати більшість сучасного людства, а надто Марусина. Центр життя — гроші. Гроші мають усі містичні, божеські якості: всемогутність, скрізь сутність, всезнайство, всеславність і т.д. Марусина зневажає Миколу, лає його, бо він не має бога, грошей. Як тільки він одержує звідки-небудь хоч пару сотень франків, вона стає зразковою жінкою, вона поштиво жартує з ним, вона готова працювати зранку до вечора, вона готова закинути всякі свої замахи на флірт. Коли б Глуц заробляв, наприклад, 10 тисяч фр. на місяць, Марусина була б його найпокірливішою рабою, найзахопленішою приклонницею його таланту, найвибачливішою жінкою, дозволяючи йому мати коханок.

16 листопада. Купання в Сені. Тепер я вже дозволяю собі навіть митися, пірнати. За кожним рухом вода ножами скоблить тіло. Я думаю в цей мент, що коли зимою люди десь при катастрофі з пароплавом кидаються в воду і по кілька днів, голодні й знесилені, плавають, учепившись за якусь дошку, то яка то повинна бути величезна сила — інстинкт життя. Вода в Сені температурою не може зрівнятися з зимовою водою океану. Але я відчуваю холод цієї води як різання ножами, я в цій воді згоджуюсь побути хвилини дві і думаю, що більше ні за що не витримав би. О, витримав би, за життя витримав би.

— Смакую тишу й самотність. Людей близько немає. В келії живе зо мною муха, мовчазна і тиха. Іноді вона, занудившись, очевидно хоче розважитися з живою істотою, прилітає до мене, сідає мені то на руку, то на ніс. Я легенько зганяю її, але не серджусь, я її розумію. На подвір'ї живе ще одна моя приятелька — крихітна птичка з оранжевими грудками. Як вона зветься, я не знаю, але нам обом це байдуже. Головно, що ми починаємо приятелювати. Вона раз-у-раз прилітає, коли я працюю, близьенько сідає й слідує за моєю роботою.

17 листопада. Праця голим надворі. Викорчовував кропиву. Стругав доріжку. Вовиз з річки пісок у тачці, посипав, трамбував. Цементом дірки під дверима заливав. Знову стежку стругав, піском посипав. Милий острів, мила, проста, чесна, ясна

й видна, як краплина води, робота. Ніякої проблематичності, евентуальності, гадальності. Корисна, потрібна і більше нічого. І сьогодні вже, гуляючи стежкою й обдумуючи «проблематичну» працю, я матиму користь. Я не буду натискати на стовпчики в темноті. Не буду намацувати стежку ногами, а ступатиму твердо й певно, не гублячи часу й не відвертаючи уваги від обдуманого. Користь видна, ясна, чесна.

18 листопада. Праця над моїм господарством приходить до кінця. Хутко нічого буде робити на подвір'ї, все почищено, скопано, помальовано, позабивано, помуровано. Доведеться громадською користю зайнятися, доріжки прочищати по острову та піском посипати. Хай кропива не жалить натюристів бідних.

21 листопада. Працювати нема часу: треба навести парад на хатину до приїзду Кохи. Отже втретє вифарбував усю. І докінчив стежку від себе аж до пасера. Піском усипана, .огами мсіми втоптана, вирівняна, від кропиви вичищ. на. Ну, просто, як для принцеси. Хай тепер моя принцеса носить нею воду до келії.

Приїзд Кохи. Ну, звичайно, все помічено — і стежка, і нове пофарбування, і доріжка на терені, і скопані грядки під хатою. Помічено, з захопленням «адміровано», розхвалено — як же інакше, як же інакше Коха може реагувати?

А прикростей усе таки привезла. Ну, й хай їм біс!

23 листопада. Виїзд Кохи до Парижу. І зараз же по прощанні така туга, така тривога за неї охопила, що, поборовшись дві години з «дурістю», поїхав до Парижу. Знав, що роблю дурницю, що тривога й туга абсолютно ні на чому на основані, що Коха жива й здорова собі. Але мусів поїхати й переконатися і в своїй дурості, й Кохиному здоров'ї. І переконався, і задоволений, і спокійний о 7-й год. виїхав назад до своєї келії. Мене зустріли пацюки, шугнувши в траву від мене. Скрізь ще були сліди перебування Кохи і ще схлипувала дурна туга й тривога сумом.

24 листопада. Не робиться. Читаю «Vue», присвячене СССР. Казав Р-ис, що «совети» заплатили 100 000 фр. за видання цього числа. Може бути. Але воно своє робить. Прочитавши його, найбільший скептик повинен захитатися. Правда, нерозумний скептик. А розумний зверне увагу на те, що з цього числа, з статтів авторів можна зробити висновок, що соціалізм в СССР уже є, уже збудовано і що життя там — прекрасне, нове, перероджене. Песимізму в цих авторів ні на один франк. І це наводить на сумніви й псує всю справу.

25 листопада. Втома, нехтіть, апатія. Зміна погоди чи... чи відкрилася рана? В погану погоду і духовні рани, як і фізичні, ниють і дають себе знати. А рана ще й «рвана», постійна, ніколи не загоюється. Рвано її з м'ясом і рветься щодня: відірваність від колективу. Як не затуляю філософією, як не прикладаю всяких паліативів — сочиться, ние, болить. А як погана погода, морально чи навіть фізично, то й до крику, до втоми, до знесилля доводить. От і сьогодні довела. Праця — гідка. Для чого? Кому вона потрібна, коли, може, й світу ніколи не побачить?

Взяв себе в руки. Жити можна з гідністю і рани маючи. Жити треба гордо й весело, навіть корчачись усередині від туги й болю. Отож, годі. Поскиглилось і кінець. Завтра до роботи й гордості.

26 листопада. Після вчорашньої «розпусти» години в праці летіли як хвилини. Вчорашні вагання, скигління «підсвідомчика» і підказування всякого сміття змело після серйозної розмови з ним. Сьогодні поводитьься як хлопчик, який боїться, що його не візьмуть з собою.

28 листопада. Замість чергових прикросів, Коха піднесла мені... «салюта-сьони», повідомлення, що для мене від видавництва РУХ на банк переведено 31 450 фр. Оце, значить, перший наслідок мого листа. Розуміється, тут виявилось матеріалістичне розуміння не тільки історії. А всяких історій.

Звичайна програма, одначе, не порушена: «погружение в цивилизацию». А ввечері, розуміється, Глуші. І все те саме: до Марусини хтось знову залицяється і залицання починає з учення плавати.

29 листопада. Як великі прикrostі часто не відразу відчуються в усій повноті, так і великі радості. Вони не як бурні потоки. А як тиха річка у повільно затоплюють усе більші та більші простори істоти. Головне почуття: полегкості, звільнення від чогось, що ввесь час то помітніше, то сховано душило. Значить, «живим у домовину» не хочуть класти. Значить, зв'язок з колективом може бути. Хоч літературно, хоч на відстані 3 000 кілометрів, а все таки буде. А може, хто знає, може цей зв'язок і інший буде, може, згодяться на дозвіл приїжджати на Україну. Приїжджати й усіма засобами людської істоти реалізувати той зв'язок? Хто знає.

30 листопада. «Повінь» росте, здіймається все вище та вище, починає досягати голови і затоплювати її. Вже з Кохою плянуємо життя на Україні. Вона має готувати себе для роботи в медицині. Всі страхіння обмеження в їжі, одязі нам здаються смішними. Коли ми тут можемо годуватися тільки городиною і почувати себе чудесно, то чого ж там це годування має нас лякати? От тільки за тишу треба буде поборотися. Маленьку хатинку в 2–3 кімнати з найпростішими меблями і більше нічого не треба. Але... чи не захоплюємось ми. Затоплені з головою повинню? «Що змінилося, Володимир Кирилович?» — відповів мені раз Полоцький. Така сама відповідь і тепер може бути. Що змінилося: я став на коліна, я заплював себе, своє минуле, сучасне й майбутнє, я знищив себе. Загидив? Ні. Ну, так як же я можу сподіватися, що мене пустять у такому вигляді на Україну?

4 грудня. Не можу вибрати назви для нової праці. «Роби, як проповідуюш; проповідуй, як робиш», але це довго і складно. Хіба «Нова заповідь»³⁴?

6 грудня. Ще раз Глушці й ще раз кишинівська мораль: чоловік не повинен кидати свою жінку ні на годину. Якщо ж кида, то жінка має право піти в дансінг і фліртувати.

7 грудня. Зміна погоди? Чи зміна обстановки: втома, нехтіть, паразитарні думки й почуття. Знову обсидає мовчання Скрипника. Чисто як рана, що починає нити при поганій погоді.

9 грудня. Не дає спокою лист від «РУХ» у і взагалі Харків. Вони очевидно воліють просто відмовчуватись і тримати рукопис у шухляді. Але я волію краще видати цю працю тільки за кордоном, аніж знати, що вона лежить на Україні в шухляді. До такої міри мій патріотизм не йде — хай у шухляді, аби «на Вкраїні далекій».

10 грудня. Не можу працювати. Треба остаточно вирішити з Харковом. Мушу написати ще одного, на цей раз, мабуть, уже, дійсно, останнього листа. Або — або. Та й яке, власне «або — або».

— Новини, чутки, плітки, газети, кіно, кафе. І з ніжністю згадується тиха хатинка на острові. Одноманітність і глибока певність днів без чуток і газет.

— Білогвардійські собачунки все ганяються за ССРСР, все гавкають аж перериваються на чергову трудність, біжать за нею, захиляються, скакають, от-от розірвуться. Але трудність проїхала, зникла, і собачунки, стомлено помахуючи хвостами, вертаються до свого дворища. Тепер, чую, перериваються за транспортом. Дуже трудно з транспортом в ССРСР. Але... хутко, мабуть, розбредуться собачунки по дворищах.

11 грудня. Обмірковування з Кохою листа до Скрипника. Рішучий розрив лякає її. «Худой мир лучше доброй ссоры». Але горенько в тому, що ніякого, власного, миру з їхнього боку немає, а все є добра «ссора», все я вважаюся і виставляюся в них як ворог соціалізму, буржуй, міщанин, контрреволюціонер, агент європейських держав. Якої ж ще більшої «ссори» можна боятися? Ради можливості колись одержувати гонорар? Ну, вони, може, на це й рахують. Але, хоч вони й безпомилні, а помиляються. Коха й сама бачить, що ніякого «худого мира» немає і що рискнути нема чим.

14 грудня. Лист до Скрипника. (Попередження «РУХ» у про те, що він не може визначити ні терміну, ні розміру майбутніх висилок гонорару, є відповідь на мого листа.

Відповідь негативна. Коли б центр мав бажання, щоб я співробітничав у літературі, він би не міг сказати, що гонорару виплачувати не будуть, знаючи, що я фізично без гонорару не зможу працювати. Отже, це значить, що на всі мої пункти з останнього листа відповідь негативна. Та й наївно було писати того листа з поясненнями. Хто я? З «Щастя» це легко бачити. А воно цілий рік лежить уже там, часу було досить і побачити, хто я, і скласти рішення. А рішення [моє] таке, що лишається тільки прохати вислати мені назад рукопис. І більше я ніколи ні з чим не звернуся ні до кого в ССРСР).

15 грудня. Читання «німця»³⁵ й дивування: чого ж я вісім років тому рішуче відкинув його? Чого була така зарозумілість? Бо була віра в малюноп³⁶ і прагнення тільки його. Рішуче, ясно, чисто, наочно, безсумнівно. А вийшло і сумнівно, і навіть безрезультатно. І тільки тепер ясно, що ясніше, ніж у німця, не може бути.

— Реорганізація борщу — не радикальна, а опортуністична: підлив води й розбавив гострість. Так воно робиться в політиці, чому б я не смів зробити цього в борщі? Але каша моя, здається, цілком безнадійна і з нею може щось зробити тільки та політика, яка виправляє горбатого.

20 грудня. Наглитуюсь емігрантської літератури: «Последние Новости». «Дни», «Социалистический Вестник». «Бюллетень Оппозиции». Стає млосно.

21 грудня. Сьогодні, мабуть, Скрипник одержить мого листа. Якщо у «них» є хоч трохи лицарства, то на цьому тижні й телеграму можу одержати: «Рукопис висилається». Коли ж на лицарство не рахувати, то... то коли не те що телеграму, не те що лист, а хоч рукопис пришлють? І що робити, справді, як питає Коха, коли ні відповіді, ні рукопису не пришлють? Дідько його знає. Сміятися, мабуть, це — єдина розумна реакція.

24 грудня. Думав, що уникну відчиту про те, що не справляю Reveillon³⁷. Та ні, месє Жан сам прийшов до мене спитатися, чи я їду до Парижу на Reveillon. Я йому з вибаченням у голосі якомога м'якше сказав, що ні, не поїду, що я — невіруючий, що мені байдуже, що сьогодні. «То й ваша дама не приїде?» — «Ні». Месє Жан нічого не сказав. Але відчит таки довелося скласти, навіть на безлюдному острові. Ну, й дійсно, зробив собі кар'єру Христос із Назарету!

25 грудня. Наше життя — клубок ланцюжків, сплених з дрібніших і більших кілець і попереплутуваних між собою. «Випадок» — це є пункт скрещення двох ланцюжків. Випадок — це несподіване порушення одного з ланцюжків і продовження його в іншому напрямі. Але кожний випадок є таке саме необхідно-закономірне явище, як і кожне з кілець наших ланцюжків.

26 грудня. Образа Глушів за те, що їхній вечір пройшов без «генерала». «Генералові» було б «напевно дуже весело й приємно» в товаристві синків спекулянтів та їхніх подруг. А цікаво, як «темняк» однаково скрізь працює, скрізь він затуляється альтруізмом. Вони, мовляв, не для себе робили цей вечір, а для нас, не їм була б задоволена їхня міщанська амбіція присутністю «генерала», а нам було б дуже приємно. І ніякого сумніву в тому, що ми з приємністю зламали б свою нехоть до алкоголю і напилися б разом з спекулянтиками.

27 грудня. Звичайне, програмове, безрезультатне обмірковування, «Що будемо далі робити, коли Харків відповідь негативно». 1) Виїзд на Маркизькі острови. Там літературна і малярська праця років два-три й життя в дикунських умовах. 2) Медична практика Кохи: а) в Парижі — натюрисський Інститут у компанії з Дюрвілями, б) той самий Інститут на Ile du Levant. 3) Африканські колонії. 4) Маленьке помешкання на Cote d'Azur і життя на проценти з будинкових грошей — 1000 фр. на місяць. Скрізь літературна праця на майбутнє видання. Але для всіх цих проєктів потрібна рішуча, остаточна відповідь Харкова, себто, повернення рукопису «Щастя». А її немає. Невже навіть цього не зволять задовольнити?

29 грудня. Підсвідомість діє тільки тоді, коли є віра свідомості в щось. Що більша, непохитніша, без сумнівів і вагання віра, то певніша й дужча дія

підсвідомості в той бік. Ні поганого, ні доброго, ні шкідливого, ні корисного для організму, для комуни вона не розбирає. Через те з нами майже раз-у-раз буває те, чого ми боїмось.

Страх — це є віра без сумніву. Авторитет лікаря, глибока пошана до нього є за порука доброї сугестії, бо підсвідомість слухається віри в слова лікаря. Психологізація домагається розбивати віру свідомості в шкідливі для нас явища, тим вона припиняє або нищить дію підсвідомості. Тому Штекель та інші вчені помиляються, визначаючи суть сугестії як вплив ідеї, зв'язаної з афектом. Може бути вплив і без афекту, аби була віра. Афект, чуття є тільки краща ознака віри.

31 грудня. Несподіванка: з банку повідомлення про висилку з Харкова 39 164 фр. Як треба розуміти таку відповідь на мого останнього листа? (А це, очевидно, є відповідь на листа, а не самостійний і незалежний від листа жест «РУХ»у). Треба, мабуть, перекладати так: праці будуть друкуватися і гонорар буде висилатися. На доказ цього ось висилається ця сума. Отже, значить, буде видано й «Щастя»? А коли буде видано «Щастя», то, значить, і на Україну буде пущено? Бо не можна ж думати, що після надрукування «Щастя» буде те саме ставлення, що й до нього? Але пустити мене зовсім, видно, не така проста річ. А через те й видання «Щастя» теж річ дуже непроста. Так вони, ці питання, зачепившись одне за одне, й не пускають самі себе до розв'язання.

1932

2 січня. Все більше й більше порожніє для нас капіталістична цивілізація. З кожним днем стає ясніше ця порожнеча. Все, чим пишається і тішиться сучасне європейське суспільство, для нас загубило всяку принаду. Навіть дечим вже викликає огиду. Коли б нам упали з неба мільйони, ми б не знали, куди їх дівати. Ми вже не можемо «гарно жити». Ні «гарної» кухні, ні тонких вин, ні вимащених солодоштів ми вже не розуміємо. А це — величезна частина життя «цивілізованого» людства: брильянти, золоті прикраси, шикарний одяг — смішна дурниця. Навіть гарне помешкання з великими ясними кімнатами губить колишню цінність. Коли я з приємністю живу в своєму курені, коли ми жили чотири місяці в шатрі в лісі, ходили без ніяких одягів, то навіщо ці «власні будинки»? Закуток виживається до краю і остаточно виникає потреба їхати або на Україну або... подалі геть від «цивілізації». А що духовний бік вимер давно, то наша самотність є найкращий показник.

— Коли людину потягнуто до відповідальності за її власне життя, всяка інша відповідальність перед людьми для неї не має ні інтересу, ні страху.

15 січня. Мабуть, і цього тижня нема нічого з Харкова. Невже вони серйозно гадають, що вся справа в грошах, що аби прислати мені гроші, й я буду задоволений. Невже ні з моїх праць, ні з листів їм не видно, що це абсолютно не так?! Безумно гидко знову писати, знову роз'ясняти. Коли б не «Щастя», плюнув би й ніколи ніяк не обзивався. Але треба ж довести до якогось краю цю книгу.

— Чомусь нема ні журналів, ні ніяких книжок з України. Не видають більше нічого? Руські, кажуть, виходять досить акуратно. Значить, як кому, то папір є?

17 січня. У Перепелиці. З'явився Борщак¹. Людина, яка мені не зробила нічого злого, але яка викликає в мені бажання розчавити їй голову чоботом і чобіт той викинути.

— СРСР. Чи вважають за шкідливе видання «Щ» за кордоном.

7 лютого. Роля СРСР — бродило, фермент. Часом опудало, яке навмисно виставляють в найстрашнішому вигляді. Зародок, пуп'янок майбутнього, який навмисне одною стороною (ворожою) виставляється як неможливий до вживання, а другою як прекрасний плід, який уже можна їсти з насолодою і ракуванням. Через те загальне перекручування дійсності.

17 лютого. Певність у тому, що «Щ» не буде дозволене в СРСР, тепер майже цілковита. Діється неймовірний, дикий, кричущий абсурд, але я, як у сні при кошмарах, не можу рухнути ні рукою, ні ногою, щоб якось реагувати. Навіть так само, як у сні, крикнути не можу. Майже відбувається «ухудшение». Мовчки ховають живцем. Невже така люта мстивість? Чи такий дурний страх переді мною? Чи такий безоглядний персоналізм диктатури? Чи така безглузда амбіція — дозволити «чужакові» говорити про те, про що вони не спромоглися досі? Але що робити? Лягти в домовину укр. літератури? А що ж я можу зробити? Питання тільки в тому, як лягти: тихенько, щоб не завадити «будувати соціалізму», чи хоч пискнути? Чи, може, закричати: «Кладуть у домовину, але я живий, живий є, живий буду! — Втома, апатія. Робити не хочеться: для чого, для кого? Поки колись дійде до читача, застаріється.

12 березня. Коха віднесла в редакцію «Маді» рукопис фр. перекладу «Щ» з моїм листом до Барбюса. Його немає в Парижі, має бути у вівторок або в середу. — Мовчання Харкова як «умовлено» є знак, що закордоном видати цю небезпечну для СРСР книжку можна.

16 березня. Вже ніяких сумнівів немає, що в Політбюрах Москви і Харкова постановлено мене поховати. Тільки одну помилку, на мою думку, зроблено: не спиталися мене, чи я готовий уже до домовини. Вони мене поховали, а я житиму. Вони мене випихають з СРСР, зачинають у «темний карцер» ізольованости, а я, випихнутий із СРСР, маю намір влитись у всю планету, стати її фактичним громадянином, підданим Землі. Недопущений до членства ВКП: коли я прагну бути членом партії всіх трудящих всієї планети, трудящих поневолених, затурканих, хоч би вони й були членами ВКП чи КП(б)У. І ніяке Політбюро мене до цієї партії не допустити не може, як би не хотіло того.

20 березня. Приїхала Коха і привезла мені велику радість: себе. Наче відчула моє гаряче бажання, щоб приїхала і виконала...

— Мені все ж таки хотілось би хоч на день побути під сонцем України, хоч у який-небудь Фастів переїхати, хоч собак і півнів фастівських послухати.

23 березня. Лист від Барбюса. (Дуже схвальна відповідь і обіцяння зайнятися «Щастям» як тільки звільниться від деяких зобов'язань, що в рукопис вже зазирнув, бо переконаний, що «Така дуже революційна книга не легко знайде собі видавця»).

6 травня. Убито чи тяжко поранено президента Думера. Убийник — руський лікар Бератт² (а інші газети називають Горбунов?). Вперше довелося мені почути (в руській крамниці), як руські відмовляються називати «інородця» руським. — «Какой же это русский? Это кавказец какой-то. Вот пишут родился на Кавказе. Грузин, может». Але всі газети просто кажуть «руський».

30 травня. Барбюс і Р. Роллан рішили не дати вибухнути війні. Для цього вони винайшли видатний засіб: скликати конгрес всіх, хто проти війни, написали відозву й надрукували її в «Монд». Але у відозві є один пункт, який мусить звести всю акцію на пшик. А саме: введення питання про оборону СРСР від інтервенції. Цей пункт тричі офарблює конгрес у певний колір, а він «пацифістам» не до смаку. Але без цього пункту весь конгрес губить свій сенс. Без нього вся акція протесту — безпотрібна, наївна затія. Конгрес проти війни буде тою самою балаканиною, що їх є немало й без нього.

2 червня. Даме повідомила неймовірну річ. Глущенко пояснив їй, чому змінилося наше ставлення до нього. Нібито я закоханий у його жінку. А як жінка гаряче й ніжно любить його, то відкинула мої зазіхання. Я через це змінив своє ставлення. Сказати б — збожеволів хлопець? Але ж ні, в іншому досить нормальний. Очевидно, просто для того придумав цю дику і неймовірну вигадку, (щоб підняти себе в очах дами). Отже після 9 років «гарячої любови» й подяки до мене

такий чудовий доказ, коли стало треба задовольнити свій інтересик перед якоюсь чужою самичкою він не завагався звести на людину, яку 9 років називав своїм приятелем, найдурніший і брудний наклеп. От дійсно «друг», на якого можна покластися. Не дурно мій земляк завжди тримав мене в застереженні, не допускаючи до цілковитого, теплого довір'я.

4 червня. З великим зусиллям переписую «НЗ». І писано її без підняття, без віри в з'явлення її коли-небудь у друку, а переписка ще млявіше робиться. Невже доведеться здатися, залишити літературу? Все тісніше й тісніше обляже мене облога. Вже нема ні держави, ні класу, ні партії, ні товариства, ні друзів, ні приятелів, майже нема. Все рідші й рідші стають зв'язки з людьми. Цікаво, як це все далі піде й чим це закінчиться.

25 червня. Лист до «Руху» (Рукопис «Нов. Заповіді»).

Лист від Барбюса. Прочитав «Щ» з найвищим інтересом. Книга, яка може служити вихованню нової людини. Два дефекти теж виявив: довга, а не роман. Треба або розбивати на два томи, або давати в одному, дуже товстому. Боїться, що участь у видатках по виданню заведе мене занадто далеко. Гаряча вдячність за 500 фр. для «Монда».

28 червня. Після одержання 500 фр. на «Монд» Барбюс одповів одразу й прихильно. Барбюса так сильно вразили ці 500 фр. «Ніхто з нас цього не забуде». Що тут такого надзвичайного? Що я, українець, витратив гроші на їхній журнал? Але ж він комуністичний, а я — комуніст. Побачимо, що далі вийде з видання «Щастя».

14 липня. Початок фрукторьянського режиму.

18 липня. «Назад до природи!» — гукають деякі «новатори» (Цікаве це «Назад!») З цього виходить, що людина немовби відійшла від природи (і то кудись «уперед»). Але чи можна відійти від природи? Чи можна порушити закони природи? Дурниця, недоумство, вияв дії того самого антропоцентричного релігійно-ідеалістичного погляду на природу. Можемо порушити тільки наше розуміння законів природи, а не їх самих. Хвороби? Деякі натюристи кажуть, що ми стаємо піддатні хворобам через те, що порушуємо закони природи, що відійшли від природи. Нічого ми не порушуємо і нікуди ми не відходимо від природи. Ми тільки підставляємо себе під дію інших законів природи, ми на гірше чи на краще міняємо умови нашого існування. А закони природи лишаються все ті самі. Та більше: чи не за законом природи, чи не за «законним» збігом обставин ми зробимо ці зміни й підставлення? А хвороби — це є теж вияв в нас законів природи.

— Сучасним комуністам здається, що досить змінити соціально-економічну базу людського господарювання, як моментально все зміниться і життя людей почне ставати щасливим. Але в дійсності, ох, як ще багато доведеться перетерпіти, поки почне творитися дійсно щасливе життя. Людство подібне буде до мухи, що вилізла з чорнильниці. Головне зроблене: існування змінено й врятоване. Але літати ще неможливо, для цього треба вичистити себе з голови до ніг од чорнила. Може, цілі віки минуть, поки людство вичистить себе від чорнила феодально-буржуазного існування. Мораль, наприклад. Хіба вона не просякла в наші душі до найдрібніших закутків. А побут? Способи годування, наприклад? В СРСР вийшов роман «Страна счастливых». Автор його гадає, що ті щасливі люди через 50 років будуть годуватися так «гарно», як годуються тепер тільки найбагатші шахи буржуазії: м'ясо, риби, вина, лікери і т. і. Цей комуніст і не догадується, що коли людство буде так годуватися, то воно ніколи щасливим не буде, навіть при соціалістичному способі господарювання. Цей комуніст ще й не знає, що все мусить бути вичищене від чорнила. А оті «воляї, шампанські» і т. і. розкоші, якими він вабить пролетаріат є чорнило, яке треба якомога швидше з себе очистити, щоб мати можливість літати. І так з не одним питанням.

— Краса — це тільки образ, символ гармонії, рівноваги сил, себто щастя. Тому люди так цінять її, так тягнуться до неї, самі часто не знаючи, чого воно так, тому вони так гірко обурюються, коли за символом знаходять порожнечу. (Бо часто краса людей чи речей подібна до порожнього або гнилого горіха.)

Якщо еволюція сучасної цивілізації буде й далі йти в супроводі шуму, то хутко населення міст почне або божеволіти, або, пристосовуючись до шуму, зменшувати здатність чути. Але нікому, видно нецікаво винаходити спосіб зробити нечутними мотори, які мирно вбивають людство.

7 серпня. Вірність у коханні часто визначає зневіру в себе.

— Німецька реакція вперто, всіма способами — хитрістю й насилою, обдуром і терором, — захоплює колись загублені позиції. І найтрагічніше становище тепер німецької соціал-демократії.

— Які ще величезні поклади віри в проводирів у бідної людської маси, навіть у найцивілізованіших країнах. І довго ще будуть живитися цими покладами «творці» історії, здобуваючи з них потрібну для їхніх інтересів колосальну енергію. І довго ще людська маса горітиме й корчитиметься у власному вогні, вірячи проводирям, що ці корчі дадуть їм добро.

9 серпня. Танок сучасний є розписка в бідності емоційного і естетичного життя цивілізації. Колись танок одбивав у собі війну, полювання, шлюб, працю, не кажучи вже про кохання. Людина була повна емоцій і безпосередньо виявляла їх у поетизації процесів свого життя. Тепер танок дійшов до одного моменту: статевого. Навіть не до кохання, а до голого статевого акту. Фокстрот, танго, данстеп та інші. Все це одверта, вичищена від поезії й романтики імітація сексуального акту. Ніяких інших танців людина вже не знає. Значить, ніяких дужчих емоцій в неї немає.

10 серпня. Брехливість — це брак мужності і сили.

— Маленька пропаганда собою фрукторьянства. Коха сказала якійсь натюристці, що вона їсть тільки фрукти. Сьогодні приїхала ціла група людей, щоб подивитися на нас і повчитися. Вони вже читали книжки про фруктовий режим. Але книжки, «гола теорія» мало переконують людей. Їм треба, щоб була «нова заповідь»: роби сам те, що проповідуєш! І коли вони побачили на власні очі тих, що самі роблять те, що проповідують, і роблять це так, що стає заздрісно, то люди загоряються бажанням теж так робити. А надто наш вигляд їх переконав. «Ваші тіла — splendids»³.

11 серпня. З того часу, як людина почала вдавати себе за царя природи, вона загубила близькість і рідність з самою природою. Бо хіба ж личить цареві бути простим, рівним, близьким і рідним до своїх підвладних? Через те людина й досі так мало знає своїх співмешканців на землі, через те вона поводить з ними так жорстоко, брутально, безглуздо, нерозумно і злочинно. Одне слово — по-царському.

13 серпня. Французькі видавці, мабуть, не хочуть книги про «нову людину» (як десь їм рекомендує «Щастя» Барбюс). Вони воліють книги про стару людину.

— Що таке політична реакція? Це хоробливе загострення особистого інстинкту. Кляси визискувачів уміло використовують цю хоробливість роз'ятраючи її і спрямовуючи на свій особистий млин. І тому зрозуміло, що політична реакція буває після війн, революцій, взагалі після всякої великої витрати сил у соціальних рухах.

15 серпня. Не підставляй голови під колесо історії, воно само її роздушить своєчасно.

— В світовій політиці все йде нормально. Болівія хапа за горло Парагвай і хоче видрати шматочок. На другому кінці планети Японія ягуаром ходить круг загорожі й шукає, кудю пролізти й ухопити китайського вола за бік. В Європі Німеччина поки що видирається з пазурів Франції, користуючись тим, що союзники не мають змоги зачинати нову війну. Криза тимчасом усіх душить собі та й

душить. І цікаво, як безживно, мертво виглядає єдиний засіб урятування людства від цих усіх хапань за горло у буржуазії. Вона знає, вона бачить, що єдиний спосіб — це об'єднання всього світового господарства в єдиний, свідомо планомірно складений організм.

19 серпня. Невеселі відомості про СРСР все збільшуються, згущуються, чорнішають. Утворюється вражіння, що там визрівають якісь зміни, що мусять бути якісь зміни. Які? В який бік? Якими силами? Яким способом?

— Що таке сучасна родина? Це змішання біології з економікою? Що превалює в ній? Очевидно, економіка. Як тільки економічний цемент одпадає, так родина розвалюється від найменшого струсу чи непогодження членів її. З цього може бути такий висновок: у соціалістичному суспільстві, де економіка в родинному житті не грає ніякої ролі, сучасна родина як мішанина біології з економікою існувати не може. Фактор соціальний впливатиме на біологію. Можливо, що роль родини зведеться до первісних функцій: родіння дітей і утримання їх до певного віку.

20 серпня. Харків, очевидно, ще не покинув мене напризволяще. Ще для чогось дає дозвіл на висилку мені гонорару. Не розумію все ж таки цих людей: якийсь тут є опортунізм щодо мене. Книг до друку не дозволяють, вернутись на Україну не пускають, за контрреволюціонера виставляють, ворогом соціалізму називають, а гроші мені висилають. Незрозуміло, нелогічно, непослідовно. Цікаво, в чому тут річ і чим це скінчиться?

— Безсмертя — це пам'ятання себе. Отже гіпотеза про переселення душ не є безсмертя і ніякого інтересу з цього погляду не має. Мені цілковито байдуже, чи був я коли-небудь рибою, чи птицею чи людиною, коли я теперішній, нічого про це не пам'ятаю. Так само байдуже, чим я буду, якщо я про теперішнє своє існування нічого не пам'ятатиму. Навіть легендарний рай тепер мені не цікавий, якщо не буде безперервного зв'язку з моїм теперішнім «я». Так само й потойбічне існування не цікаве. Ми кінчаємось із нашими земними органами. Якщо вищій силі всесвіту потрібна частина нас (у формі так званого нашого «духу»), то вона вживе її собі так, як їй потрібно для її цілі без ніякого порозуміння з нами, без ніякого сліду нашої пам'яті про нас теперішніх.

— Інстинкт продовження роду приміщують, звичайно, в статевій сфері. Це — неправильно. Чим пояснити, що ми так страшенно турбуємось про те, яка залишиться про нас пам'ять, як ми боїмось того, що скажуть про нас нащадки, як ми стараємось зробити щось таке, щоб на віки зафіксувало пам'ять про нас у людстві. Просто й пильно думаючи над цим, не розумієш і для чого це нам, що нам од того, яка про нас буде пам'ять, коли нас не буде. Яка ж сила примушує нас турбуватися, боятися, прагнути цієї оцінки, сумувати, впадати в пригнічення, радіти й раювати. Та сама сила, яка примушує нас усе це саме відчувати в потягу до другої статі. Як у статевих актах ми продовжуємо фізичний рід, так соціальними актами продовжуємо свій рід духовний. Наші соціальні акти це наші духовні діти, які ми родимо й лишаємо по собі на землі. Закон гармонізації сил у нас, особистий інстинкт і інстинкт роду тут зливаються.

25 серпня. Влада — досить підступна річ. Коли ще прагне її людина, то вона здається золотим, майористим, сяйним прапором, на якому написано: «Слава і щастя найдужчому, найкращому!». Коли, перемігши своїх суперників, людина хапає цей прапор і біжить з ним поперед усіх, коли не вірить у гасла. Але якість цього прапора така чудна, що поки людина біжить, доти вона й вірить. Але бігти весь час попереду з золотим важким прапором не так то й легко. Що далі біжить найдужчий і найкращий, то все важчий та важчий стає прапор, то все більше та більше втома налягає на плечі сильного. І нарешті прапор влади і слави стає таким тяжким, що людина мріє про те, як би його з честю скинути з себе і пірнути

в юрбу непомітною краплинкою. Але друга якість цього прапора ще та, що ця мрія людині майже ніколи не вдається і сама вона прапора залишити не може, а його в неї видирають, так само боляче топчуть і б'ють, як і вона це робила.

26 серпня. Пізнати самого себе — це, властиво, пізнати свою підсвідомість, взяти з нею тісний зв'язок.

— Гітлерова «партія» коштує великій буржуазії 125 мільонів франків щомісячно. Вона їх давала Гітлерові для боротьби з комунізмом. Вона готова була допустити до диктатури Гітлера з цією умовою. Але як тільки частина гітлерівців почала виявляти замах на устрій капіталістичного суспільства, на дійсну владу самої цієї буржуазії, так вона відразу припинила субсидії й «партія» Гітлера починає губити силу, тріщати й от-от розколеться. В кожному разі буржуазія до порушення цих устоїв не допустить і, коли Гітлер доскочить влади, то вона буде зведена до влади Муссоліні чи Пілсудського.

1 вересня. Голландський уряд не пустив радянську делегацію на чолі з Горьким на Конгрес проти війни. Горький вилаяв голландську буржуазію «трусами». Але мені здається, що лаяти свого ворога за обережність наївно. Взагалі в комуністичній пропаганді й способах боротьби є багато зайвої наївності, зайвих хитрощів, непослідовності і навіть лицемірства. Є багато річей, які можна і навіть треба лаяти й казати цілком одверто й просто, не хитруючи й не вдаючи наївності! І також одвертість і сміливість робили б більше вражіння і давали більше користі, ніж «дипломатія» та наївність.

3 вересня. Майже щонаочі снився СРСР, Україна, наш переїзд туди.

— Бельгійський король нагородив Метерлінка графом. Метерлінк прийняв з «великою подякою за цю «нагороду» і вибрав собі девіз: «Якщо схоче Господь». Одною помітнішою мерзотою стало на світі більше.

5 вересня. Муссоліні похопився сам собі пам'ятника поставити. Він не дуже довіряє оцінці нащадків.

7 вересня. Дивно, все ж таки, як досі ніхто з філософів не проаналізував питання рівності. Чому рівність дає задоволення, заспокоєння? Чому справедливість виявляється в рівності, чому рівність вважається за законну, нормальну. Рівність береться просто як аксіома, що не потребує ні доказів, ні аналізи. Розуміється, й ця аксіома потребує аналізу й доказів. Рівність — це є все та сама рівновага сил, вияв універсального всесвітнього закону. Тому вияви його в усяких формах відчувається як аксіома, як законна, нормальна, і дає задоволення.

— Якою убогою, якою дикунською, безглуздою, брудною, жорстокою буде здаватися нашим нащадкам наша «блисуча», наша «висока», наша «розквітна» цивілізація. Коли б наші самозакохані самохвальки мали здатність уявити собі сміх тих нащадків, вони густо-густо почервоніли б. А зрештою, може й добре, що вони не мають такої здатності. Може, для того, щоб щось робити й творити потрібна певна доза сліпоты, дурости, самозакоханости й самохвальства?

9 вересня. Чого діти повстають проти батьків? Чому віра й життя батьків не викликають у дітей пошани й бажання наслідувати батьків? Чому, коли батьки — атеїсти, діти прагнуть релігійності, а коли батьки — релігійні, діти — атеїсти? Тому, що молодість (краще, здорова молодість) завсідги протестує проти кривоваги сил, тому що вона інтуїтивно її відчуває у тому житті, яке створене батьками. Молодість часто ще не може аналізувати й відшукувати причини, але вона відчуває нелад, силкується виправити його, роблячи все наперекір батькам.

10 вересня. Людство — виразно хворе, хворе на тисячолітню, хронічну хворобу. Революції — це є спроби вилікуватись — кінчили швахом.

— Большевизм — це вівісекція (Слова противні соціалізму).

11 вересня. Об'єктивізм — ознака сильного, певного в собі суб'єктивізму. Хто боїться бути об'єктивним, той виявляє своє малосилля.

— Цікаво: ніколи нігде в радянській пресі ні слова нема про національне питання, про нац. відносини, про українізацію. Очевидно, ці питання все твердо й історично вирішені й не потребують ніякого більше обговорення. Тільки як саме? Чи не так само, як і царський уряд колись «остаточно» вирішив?

13 вересня. Сучасні люди так зрідлилися, зрослися з ідеєю ворожнечі й боротьби між людьми, що виривання з них цієї ідеї вони відчують так само болюче, як вирізання рака.

— Франція не згоджується на рівність озброєння Німеччини. Що ж це має визначати? Що вона силою заборонить Німеччині озброїтися. Значить, репресії, окупація, війна?

— Уряд СРСР готує грандіозне святкування ювілею Горького. Весь народ має вітати, радіти, святкувати. І буде, розуміється. Але чи не хотів би Горький, щоб народ святкував без уряду. Може, воно було б не таке грандіозне, але зате справжнє.

18 вересня. Лист від «Руху». Незрозуміле явище тягнеться далі. «Контрреволюціонерів», «агентів євр. держав», «ворогові народу» висилаються гроші. Книжки його до друку не дозволяються. Курс на «покладення у домовину» політично й літературно тримається твердо. А гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?

20 вересня. Людство в тусі за щастям виробило багато тям, які мали б слугувати для досягнення того щастя. Але ці тями часто тільки шкодять цій меті. І прекрасні вони, немов би тільки добро можуть давати. А тим часом дають вони величезну шкоду і служать тільки відсуванню щастя. Наприклад, тям свободи. Чого, здається, можна бажати і прагнути кращого? Мати свободу людям. Бути вільним, незалежним, підлягати тільки своїй волі, своїм бажанням та інтересам, не знати ніякого примусу, утиску, заборони, неволі. Розуміється, це тільки реакція на примус, заборону, утиск і неволю, ця тям. Це — витвір туги, одчаю, суму, болю. Вона подібна до витвору вічного блаженства, раю, як реакція на постійне горе. Але як рай є шкідлива тям і служить тільки відсуванню щастя на землі, так і тям свободи є шкідлива. Як рай ніколи нігде не існував, не існує й не може існувати, так і свободи нігде не було, немає і не може бути.

27 вересня. Мені все ж таки не хочеться підлягати нерозумній волі. Я спробую зробити всі можливі від мене заходи, щоб «Щастя» було видане в СРСР. Я звернуся до Горького, диктатора в культурних справах. Дам йому прочитати «Щ» й всі листи мої до Скрипника. Горький, мабуть, нічого не зможе зробити, якщо схоже? Тоді я напишу ще раз до Скрипника й заявлю, що звернуся до суду громадської opinii в Європі. Бути в очах комуністичного й соціалістичного світу тавром агента бурж. держав, контрреволюціонером, реакціонером і дурнем я вже більше не можу і не хочу. Коли Барбюс не зможе (чи не схоже під пресом Москви) допомогти мені видати книгу, я видам її сам. Але видам так, щоб вона звернула на себе увагу, щоб її хотіли прочитати і читали з найбільшою увагою. Для цього мусітиму вжити неприємного способу американського. На виданій книзі буде обгортка з написом: «1000 фр. кожному читачеві, який із змісту цієї книжки догадається, за що вона не дозволена до видання в СРСР». І тут же слова Барбюса: «Це така революційна книга, що трудно буде знайти на неї видавця».

9 листопада. «Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить позовкля листя, гаснуть очі й чи серце спить?» Правда, я в інших умовах (фізичних) заслання. Я — не в салдацькій казармі, не під доглядом унтерів, не на муштрі й мені тут ніхто не забороняє писати. Але поклавши руку на серце, я волів би бути в становищі Шевченка. Я волів би писати крадькома, але знати, що мое писання, моя робота буде вхоплена моїми друзями й передана друком до моїх друзів-чи-

тачів. Мені тут ніхто не забороняє писати, але мені там заборонено доходити до моїх друзів-читачів. Мене відрізано, ізольовано гірше ніж у якійсь казармі, чи тюрмі найсуворішій. Ні одного слова, ні приводу, ні знову ні звідки, ні туди. «Рух» уже припинив газети й журнали нам висилати. Здається, вже й гонорар припинено посилати. Отже... задушено мене гірше ніж Шевченка. Але... очі мої ще не гаснуть й серце не спить! О, ні!

27 листопада. Лист від «Руху». Диво дивне: «Рух» має вислати уваги Літкома до «Нової заповіді». Значить, «НЗ» до друку евентуально дозволено. Значить, класти живим у домовину роздумали. Значить, можна писати, можна дихати, можна вилізти з водолазного апарату, в який мене було затиснено. Не віриться... Ба й справді «НЗ» дозволять, а «Щ» ні. Яка логіка? Логічніше, послідовніше й «НЗ» не дозволити. А проте, хто зна, може тільки іншу форму недозволяння прибрали, може, в оцій евентуальності, в оцих увагах Літкома й є весь цимес загадки. Може, ті уваги такі будуть, що згодитись мені на них ніяк не буде можливо. На те, може, й рахується. Побачимо.

2 грудня. Лист від «Руху» («НЗ» не має дозволу («візи») до видання, бо в першому розділі подається картина, яка може викликати в читача хибні міркування про роботу Комінтерна⁴). Що має значити ця загадкова фраза, не розумію. Які такі хибні міркування можуть виникнути, не можу збагнути. І через що Комінтерн, коли про нього й не згадується? Мотив одмовлення здається мені цілком вигаданим, формальним та й зовсім неясним. Але тут же запрошується мене до участі в Альманасі, який «Рух» має видати в 1933 р. Розуміється, «візи» на мою працю й для Альманаха не буде видано і я візьму на себе тільки зайвий привід думати, гадати, дадуть чи не дадуть відібрати в себе по-дурному і час, і енергію. Нехай уже видадуть без мене.

3 грудня. Мотив заборони «НЗ» воістину цікавий: читач матиме хибні міркування про роботу Комінтерна. Через що саме, не зволили пояснити. І яка така «хибна» робота Комінтерна в мене? Що посилається людей на розвідку небезпеки, яка загрожує всьому існуванню СРСР? Не посилається взагалі? Чи не так це робиться? Ні, видно, «mariage» мій ніяк не стулиться з цими чудними людьми. Надокучило, бере апатія і нудьга. Очевидно, й далі треба робити тільки в порозумінні з самим собою, не озираючись ні на хвилину на «рецензентів» і «візи».

4 грудня. Лист до «Руху». (Викинути перший розділ «НЗ» це значить знищити всю працю. Вимагати цього — це значить вимагати знищення роману. Згодитись не можу. Запрошення взяти участь у Альманасі принципіально приймаю, але не обіцяю щось дати, бо не зможу працювати — заборона «НЗ» на підставі цілком незрозумілих для мене мотивів паралізує мою думку і волю до роботи).

23 грудня. «Рух» прислав рукопис «НЗ». Для чого? Ні одного слова в поясненні. Очевидно, треба так розуміти, що це є відповідь на мого листа. А, мовляв, ти ще смієш «свое суждение иметь», та ще «рассуждаешь». Так от, на тобі твій рукопис і ніяких балачок. — Побачимо, чи правильно я розумію харківських «дурних людей»...

— Міщанство попалося мені під злу руку й дістало прочуханки в лиці Марусі Гл. А прочуханка, властиво, досить невинна: назвав її в лице міщанкою. І цікава річ: образилась.

1933

7 квітня. Одержав чергове число «Бюлетеня опозиції». Троцький через 13 років пише те саме, тими самими словами, що написав я в 1920 р. («Револуция в опасности»). Мені в 1920 р. здавалося, що те, що я помітив, визначало гостру небезпеку для революції й що треба було бити на сполох. Тим часом революція проіснувала після мого крику ще 13 років. Тепер кричить Троцький. Правда, до

його крику прислухаються уважніше, ніж до мого, але це не значить, що революція в СРСР ще не протягне 13 років. Од душі бажаю, щоб крик та гвалт Троцького так само справдився, як і мій.

25 квітня. Читаю Уеллса¹ «Сон». Перехопив мою ідею. Не можу сказати, що він її обробив так, щоб я заздрив. Та навіть і не так, щоб я все ж таки потім колись не взявся й собі за неї.

27 квітня. Уеллс тільки попсував. Беручись виступати немовби бунтарем і революціонером супроти сучасного суспільства, він, очевидно, не має ні духу, ні навіть теми.

15 травня. В газетах попахає війною. Гітлер помахує шаблею нам. Народ од усього цього струсується божевіллям. І готов вірити, що настане добробут. В середу мав казати в рейхстазі промову Гітлер. Цієї промови жде весь світ з напруженням. Од цієї промови залежатиме, як скоро німецький народ кине́ться помирати. Соромно жити серед цих людей.

5 червня. Вичитав про самогубство М. Хвильового.

11 червня. Спростування Троцького з приводу чуток про його повернення в СРСР. Значить, мої сумніви мали рацію.

8 серпня. Ще один процес український. Мають судити Шумського.

12 серпня. Читання статті Попова в «Комуністі»². З статті можна зробити висновки, що «деукраїнізація» (себто русифікація набирає після смерті Скрипника більшої сили).

8 серпня. Лист до А. Жука³ (судячи з листа він, очевидно, є ініціатор «Єдиного Нац. Фронту»). Гарантії, обіцяної в попередньому листі, вони абсолютно не можуть дати, що буде моя стаття надрукована. Це залежить од того, чи вона буде проти большевиків, чи за. Якщо за, то вони її не надрукують. Оце та свобода поглядів. Спокушав мене тим, що, мовляв, «Левіні»⁴ бере участь у збірникові «Єдиний Нац. Фронт». Мене це більше не дивує після «расистських націоналістичних виступів цього «соціаліста» під час петлюрівського процесу. Вони всі тепер будуть у їхньому фронті.

5 жовтня. Випробування Глуців вирисовується все виразніше. Їм ставиться досить трудна проблема: дружба чи матеріальна вигода. Не певний, що її можна вирішити на користь дружби. Я можу часом думати, що й Глущі виберуть матеріальні вигоди. Треба остаточно вирішити це невеличке, але назріле питання, яке відбирає часом непропорційально багато часу й уваги.

— Розпуста: вареники з сиром.

13 жовтня. От якраз тепер, коли вони (кацапи з ВКП) хочуть мене задушити і навіть цього не ховають, тепер я саме й повинен бути якнайбільш радісний і щасливий так, як може бути щаслива людина, якій перев'язали один орган з метою омертвіння його.

15 жовтня. Неприємна новина. Німеччина вийшла з Ліги націй і Комісії по роззброєнню. Річ не в тому, що нім. імперіялізмові надокучило гратися в піжмурки і він захотів робити те, що робив увесь час. А в тому, що все має свою логіку, свій розвиток і наслідки. Незалежність гітлерівського фашизму мусить теж розвиватися логічно та консеквентно і мусить підійти до кепських наслідків. Сам гітлеризм боїться їх і Гітлер істерично кричить перед мікрофоном, що «нім. народ» (себто він, Гітлер) війни не хоче, що це — божевільна війна, але... в університетах Німеччини вже давно вчать військовим наукам і на улицах співають популярну пісеньку «Ми хочемо одлупцювати Францію».

17 жовтня. Знову «хмари на міжнародному обрії». Надто на Далекому Сході. СРСР грає тактику того єврея, що вночі в лісі лякає ярмулкою і шапкою, насадженими на руку, розбійника — пня. СРСР удає, що абсолютно не боїться «паршивих япошек» і загонисто грозиться їм ярмулкою — нас, мовляв, он скільки, ми страшенно дужі й хоробрі. Але — леле! Колись отакі самі хоробрі так само ляка-

ли «макаку-япошку» і нахвалялися закидати... ярмулками. А тимчасом вийшло щось інакше.

23 жовтня. Ввечері зайшов Мик. Петр. Глуц і розповів таке. З ним виявив бажання побачитися управділами торгпосередства в Парижі. Він йому сказав, що влада дала йому широке повноваження проводити зо мною переговори в справі мого повороту на Україну. Моя, мовляв, філософська книжка (Очевидно, «Щастя») має хутко друкуватися і якась моя п'еса ставиться тепер (це мені невідомо). Як я поставлюся до переговорів і як вони підуть далі, він хотів би провадити їх. Глуц запропонував спочатку побачитись.

24 жовтня. Всі думки просякнуті можливістю повороту на Україну... Там є тенденція на ліквідацію українзації, нема абсолютного тріумфу русько-японської великодержавницької течії. Можливо, дійсно «Щастя» буде надруковане. А тим самим буде відновлено зв'язок мене з колективом. Це — головне.

26 жовтня. Лист до А. Жука. (Не погоджується з моєю участю в збірнику «Єдиного фронту». Я дав згоду взяти участь тільки з умовою цілковитої свободи вислову. Але А. Жук роз'яснив, що треба бути не тільки українцем, але ще й ворогом комунізму, щоб мати змогу співробітничати в збірнику).

27 жовтня. Коли «Щ» буде надруковане, то всім же стане ясно, що всі попередні непорозуміння зо мною були безпідставні, що я — зовсім не те, за що мене ввесь час виставлялося, що всі мої критики або не розуміли, або не хотіли розуміти. А коли все це так, то чому ж мене не допускають до партійної, громадської політ. роботи?

31 жовтня. Глуц бачився з Радченком⁵. Вияснилось, що він проводити далі переговорів не буде. Натякнув, що, може, місяців через 3—4. Навіть злякано спитав Глуца, чи той не проговорився мені про ці його наміри. Таким чином справа повороту на цьому й закінчилася... А наше життя вже почало тріщати, ламатися.

5 листопада. Все виразніше вирисовується питання про поворот. Те, що ми були змушені так близько підійти до нього. Я постарався в'явити собі моє життя, реальне буденне життя на Україні. Як я буду жити? Це буде життя, подібне до тюремного. Я буду з громадського погляду цілком пасивний. Я все життя своє досі прожив активно, ще з наймолодших років юнацтва був бунтарем, вже активно підходив до явищ життя, що всі подальші роки прожив у революції, себто в діяльності для суспільства. Тепер я раптом буду інертним, мовчазним, пасивним... Тут я хоч вільно можу ходити, їздити, стикатися з людьми і не боятися ні за слова свої, ні за рухи. А там... там буде... слідкування, шпигування, контролю кожного слова, кожної посмішки.

Боятися нам нема чого, але мати цей догляд над собою, жити, як у камері під постійним стеженням — ради чого? Ради якої користі колективові? Єдину користь я можу мати від літературної праці.

20 листопада. Сон: приїхав Степанківський до нас із України. (Чого Степанківський, про якого я ніколи не згадую?). Розповідав про Київ. Що саме не пам'ятаю. І мене обхопила така туга, така ніжність, що я Степанківського і поцілував, пам'ятаю, в голову. «Не тебе цілую, а Київ». І від тої туги, болючої, гарячої, ненаситної прокинувся.

22 листопада. Знову сон «із України». Ніби приїхав до нас з України Михайло Авдієнко. Я десь незразу його зустрів, його привели до мене. Здоров'я в нього гарне. «Не курите?» — спитав я його — «О ні, вже давно».

23 листопада. Знову сон «із України». На цей раз я сам уже приїхав туди. І поїхав я просто до Харкова й опинився на якійсь дискусії на літературну тему. Тут же на цьому зібранні дівчинка принесла пакуночок з горіхами й ще «чимось». Всі жадно кинулись підбирати, а дівчина болюче скривилася і почала благати: «Не їжте, не їжте»). Потім мене відвели до кімнати.

1 грудня. Зустрінуто мене двома прикросами: Пленум ЦК КП(б)У за доповіддю Косіора виніс резолюцію про нац. ухил на Україні. Тепер уже Скрипника покійного поставлено на чолі сепаратистського контрреволюційного руху, що проводиться укр. еміграцією (Галаганамі) і керується (чи підпалюється Гітлером через Коновальця). А ці укр. сепаратисти, звичайно, проводять далі націоналістичну політику, що й поклали початок «Винниченко, Грушевський і Шаповал».

3 грудня. Для чого їм виставляти Скрипника за активного провідника контрреволюційної змови, «національного уклону» на Україні? Виявляється, в контрреволюціонери з партбилетом у кишені попав і такий барабанщик вірнопаданий як А. Річицький. Не помогло й вислужування на мені. Там же (в контрреволюції) і Авдієнко, і, мабуть, усі порядніші й активніші комуністи-українці.

8 грудня. В мене тепер одна думка: чи доженуть і переженуть руські комуністи руський монархізм у нищенні українського сепаратизму. Руська білогвардійщина теж із великою цікавістю слідкує за цим, дійсно, цікавим історичним змаганням. І готова помагати їм всіма способами стати на рівні з Миколою II-им. Ніколи ні одного слова осуду, ні одної критичної уваги з приводу нац. політики. Надзвичайно цікава ця мовчазність.

10 грудня. Доповідь Косіора і резолюція ЦК КП(б)У про нац. питання. Про скасування школи на укр. мові нічого нема і я вже радію. Поки школа є, немає серйозної русифікації, немає напряду на знищення укр. нації. Коли цей напрям з'являється, це буде значити, що революційна партія вже перевернулася у свою протилежність. І тоді, розуміється, мої позиції стануть іншими і фразеологія мене не переконає. Переконає діло, а не слово.

18 грудня. Руська «демократична» контрреволюція повна страху перед сепаратизмом і мовчазної вдячності перед руськими комуністами. Занадто серйозна річ це, щоб можна було дозволити критикувати большевиків за нац. політику, щоб грати нею. Вони мовчать і мовчки ухвалюють все, що робить Кремль, бо робить він так, як і вони самі не могли б краще зробити. Тут вони всі можуть подати й потиснути собі руки, тут панує цілковитий єдиний фронт. І собі вони його дозволяють з легким серцем. Але з яким лютиєм гарчанням вони кидаються на єдиний фронт тих, кого вони єдиним фронтом душать!

20 грудня. Наш «іспит» дає головним чином нам прикрість і гіркість. Усе ж таки ми, очевидно, потай від самих себе, сподівалися, що в Глушів знайдеться щось більше за вузесенький егоїзм та ще й грошового, та ще й мізерно маленького розміру. За кілька тисяч вони, очевидно, готові продати своїх «друзів». Ми все ж таки, видно, хотіли десь там про себе, щоб вони виявили себе інакше. І вони виявляють, здається, цілком так, як їм наказує анонімний лист.

Коментарі

1931

¹ Жоффра Жозеф (1852—1931) — французький військовий діяч, головнокомандувач французьких військ у часи I Світової війни. Уславився в першій битві на річці Марн.

² Перепелиця Степан (1884—1932) — політ. діяч, член УПСР, знавець укр. фінансової кооперації, міністр фінансів у кабінеті С. Голубовича.

³ Лаваль П'єр (1883—1945) — французький політ. діяч, прем'єр-міністр 1931—32; у 1934 міністр колоній в уряді Думера, після вбивства Барту (1934) міністр закордонних справ. Уклав угоду з Б. Муссоліні (1935), надавши італійцям свободу дій в Ефіопії. 1935—36 рр. прем'єр-міністр, провадив політику капітуляції, один із вождів «вішівського» режиму.

⁴ «Пророк» — остання драма Винниченка: написана 1929, видана у Нью-Йорку 1960 р.

⁵ «Намисто» — збірка поетично-психологічних оповідань на теми народних пісень, написана Винниченком у 1921—1929 рр. Видана «Рухом» (Харків, 1930).

⁶ «Капітал» — відома праця основоположника марксизму К. Маркса (т. 1 — 1887, т. 2. 1885, т. 3. 1894).

⁷ Постанова 5 з'їзду Рад, що я «ворог народу» — V Всеукраїнський з'їзд Рад (лютий 1921) окремо постановою оголосив Винниченка «ворогом народу».

⁸ Постанова як про агента європейських держав — неточне твердження. «Агентом європейських держав» назвав Винниченка Б. Волін 1925 р. у статті, надрукованій в «Известиях».

⁹ «Le Seconde Generation» (фр.) — «Друга Генерація».

¹⁰ Жадка (Жад) Яблонська Софія (1907—1971) — знайома Винниченків, письменниці і журналістка.

¹¹ Івонка — героїня одного з романів Жад. Згодом Винниченко скористався цим іменем, назвавши так героїню свого роману «Лепрозорий» (1938).

¹² Кайзерлінг Герман (1880—1946) — німецький філософ, заснував «Школу мудрості» (1920). Багато подорожував з лекціями Європою і Америкою.

¹³ Абрамович Рафаїл — провідний меншовицький діяч на еміграції. Під час показового процесу над меншовиками (березень 1931) підсудних було звинувачено в зв'язках з Абрамовичем, який начебто їздив до Москви з метою антирадянської діяльності. Однак з'ясувалося, що Абрамовича в Москві взагалі не було і що в цей час він був присутній на конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу.

¹⁴ Чаплін Чарлі (1889—1977) — всесвітньо відомий англійський актор-комік і кінорежисер.

¹⁵ Волін Борис (1886—1957) — російський партійний діяч і журналіст. 1925 р. опублікував в «Известиях» фейлетон «Прodelки Винниченки», в якому закидав йому намір пробратися в Україну, втертися в довір'я партії й підірвати зсередини радянську владу. Як доказ цього Волін наводив фальсифіковані листи Н. Григорієва і Винниченка, де нібито викладався план підризу УРСР.

¹⁶ «Бюллетень оппозиции» — газета, що її видавав Л. Троцький в Парижі, Берліні, Цюриху, Нью-Йорку (1929—1941). Винниченко, цікавлячись фігурою Троцького і його поглядами на більшовизм і сталінізм, передплатував її, відгукувався на деякі публікації, зокрема з «українського питання».

¹⁷ III Інтернаціонал — Комуністичний Інтернаціонал, заснований у березні 1919 р. у Москві.

¹⁸ «Монд» («Le Monde») — відома французька газета, редактором якої в 30-ті рр. був А. Барбюс.

¹⁹ «Le Matin» — паризька щоденна газета, заснована 1882 р.

²⁰ Коновалець Євген (1891—1938) — полковник армії УНР, організатор і командувач полку Січових Стрільців. 1921 р. створив у Галичині нелегальну українську військову організацію. З 1922 р. на еміграції в Берліні, Женеві та Римі. Був ініціатором проведення конгресу ОУН у Відні (1929), де його було обрано головою. На цій посаді він пробув до своєї трагічної загибелі 23 травня 1938 р. в Роттердамі від руки агента НКВД.

²¹ Лакиза Іван (1895—1938) — літературознавець і критик, автор збірника статей «Письменник і критик» (1928), де була вміщена вульгарно-соціологічна стаття про «Сонячну машину». Засланий у 30-і рр.

²² Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник і громадсько-політичний діяч, член КПФ з 1923 р., палкий прихильник СРСР. Винниченко переписувався з ним з приводу публікації свого філософського трактату «Щастя. Листи до юнака».

²³ Коряк Володимир (1889—1939) — літературознавець і критик, член літературних угруповань «Гарт» і ВУСПП, колишній боротьбист. Засуджений 1937 р. як «націоналіст, троцькіст і ворог народу» і знищений.

²⁴ Тулуз-Лотрек Анрі (1864—1901) — славетний французький маляр, літограф і графік.

²⁵ Кюе Еміль (1857—1926) — французький фармацевт і психотерапевт, автор психотерапевтичного методу, побудованого на автосугестивних повтореннях. Система «куеїзму» була деякий час дуже поширена в Європі, зокрема у Франції. 1926 р. Винниченки стали прихильниками «методу Кюе».

²⁶ Думер Поль (1857—1932) — французький політичний діяч, з 1931 р. президент Республіки, убитий 7 травня 1932 р. білогвардійським емігрантом П. Горгуловим, самозваним головою російської націоналістичної фашистської партії.

²⁷ Cercle International des intellectuels (фр.) — Міжнародний гурток інтелектуалів.

²⁸ Cote d'Azur (фр.) — Лазурне узбережжя, французька Рів'єра.

²⁹ мустикер (фр. moustiquaire) — легка запона від комарів і комах.

³⁰ Бергсон Анрі (1859—1941) — видатний французький філософ і соціолог, який у своїх творах порушував проблеми свідомості й підсвідомості, моралі, комічного та ін..

³¹ Пуанкаре Жюль Анрі (1854—1912) — французький математик, фізик, філософ. Незалежно від А. Ейнштейна розвивав «постулат відносності».

³² Гувер Герберт (1874—1964) — президент США (1929—1932) в часи глибокої економічної кризи.

³³ «Критика» — місячник критики, бібліографії та літературознавства, виходив у Харкові 1928—1932 рр.

³⁴ «Нова заповідь» — роман Винниченка, написаний 1932 р. Французький переклад другої редакції «Nouveau Commandement» побачив світ 1949 р.

³⁵ «Німець» — Штекель Вільгельм (1868—1940) — видатний німецький психоаналітик, займався питаннями сексуальності.

³⁶ Малюноп (від малюна — умовна назва чоловічого статевого органу) — урологічна операція з метою лікування імпотенції.

³⁷ Reveillon (фр.) — вечеря.

1932

¹ Борщак Ілько (1895—1957) — історик і публіцист, дійсний член НТШ, професор Державної Школи Східних Мов у Парижі. Розвідки про історію України, українсько-французькі історичні контакти; видавав із вступними статтями твори О. Стороженка, М. Костомарова, Т. Шевченка. Винниченко листувався з ним протягом тривалого часу.

² Бератт (Горбунов) — мова про П. Горгулова, самозваного голову російської націоналістичної фашистської партії, який 7 травня 1932 р. убив президента Франції Поля Думера.

³ splendid (англ.) — чудовий, розкішний

⁴ Комінтерн (Комуністичний Інтернаціонал, відомий як Третій Інтернаціонал) — міжнародна організація, що об'єднувала компартії цілого світу. Засновано в Москві 1919 р. За Сталіна К. з усіма його секціями перетворився на експозитуру зовнішньої політики та розвідки СРСР. На чолі К. стояли Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Г. Димитров та Д. Мануїльський. 1943 р. ліквідований.

1933

¹ Уеллс Герберт Джордж (1866—1946) — англійський письменник. Класик наукової фантастики. Винниченко познайомився з Уеллсовим романом «Сон» (1933), в якому була поставлена ідея зображення гостро критичного погляду людини майбутнього на сучасний світ, що на якийсь час відвернуло Винниченка від цього задуму.

² Стаття Попова в «Комуністі» — мова йде про опубліковану в газеті «Комуніст» (1933. — № 173. — С. 1) доповідь секретаря ЦК КП(б)У на зборах харківського партактиву, де доповідач гостро виступив проти Винниченка, який «оголосив себе за комуніста, лишаючись на ділі буржуазним націоналістом».

³ Жук Андрій (1880—1968) — громадський і політичний діяч, публіцист, член ЦК УСДРП. Один із засновників і член проводу «Союзу Визволення України». До Львова повернувся 1930 р. і керував Статистичним бюро Ревізійного Союзу Укр. Кооперативів. З 1940 у Відні.

⁴ Левіні (Левинський Володимир) (1800—1953) — публіцист і теоретик укр. соціалістичного руху, один із засновників УСДП, активний член Закордонної групи УКП у Відні. Автор численних публікацій про укр. питання.

⁵ Радченко — співробітник радянського Торгпредства, який, імовірно, був зв'язковим між М. Глушечком і ДПУ.

Публікація Галини СИВАЧЕНКО

Коментарі Григорія КОСТЮКА (1931 р.), Галини СИВАЧЕНКО

(Продовження в наступному числі)

ЗГАДКА ПРО ТРЬОХСОТ КИЯН З 1942 РОКУ

Дмитро МАЛАКОВ

Вступна стаття, публікація

1 липня 1941 р. німецькі танки вийшли на рубіж річки Ірпінь, і почалася героїко-трагічна Київська оборонна операція. За свідченнями військових істориків, ця тривала, 73-денна оборона, зірвала плани «бліц-крігу» та врятувала Москву. Але ж якою ціною: крім десятків тисяч полеглих та поранених, в цій «операції» 665 тисяч бійців і командирів Червоної армії потрапили в полон.

19 вересня частини Вермахту увійшли в залишений напризволяще Київ. Почалася окупація, що тривала 778 днів, сповнених страждань.